

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

ЦЕРКОВНЕ МИСТЕЦТВО УКРАЇНИ

У ТРЬОХ ТОМАХ

АРХІТЕКТУРА
—
МОНУМЕНТАЛЬНЕ
МИСТЕЦТВО

—
ТОМ I

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2018

УДК 726.54+246
Ц44

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту народознавства НАН України

Рецензенти:

Олег БОДНАР, д-р мистецтвознав., проф.;
Микола ЛИТВИН, д-р іст. наук, проф.;
Світлана РИБАЛКО, д-р мистецтвознав., проф.;
Галина СТЕЛЬМАЩУК, д-р мистецтвознав., проф., академік НАМУ

Відповідальний редактор Степан ПАВЛЮК, д-р іст. наук, проф., академік НАНУ
Керівник проекту, науковий редактор Людмила ГЕРУС, канд. мистецтвознав., ст. наук. співроб.

Редколегія:

Олег БОЛЮК, канд. мистецтвознав.;
Софія БОНЬКОВСЬКА, канд. мистецтвознав., ст. наук. співроб.;
Ганна ВРОЧИНСЬКА, канд. мистецтвознав., ст. наук. співроб.;
Оксана ГЕРІЙ, канд. мистецтвознав.;
Володимир ЖИШКОВИЧ, канд. мистецтвознав., ст. наук. співроб.;
Андрій КЛІМАШЕВСЬКИЙ, канд. мистецтвознав.;
Олена НИКОРАК, д-р мистецтвознав., проф.;
Олег СИДОР, канд. мистецтвознав., ст. наук. співроб.;
Михайло СТАНКЕВИЧ, д-р мистецтвознав., проф., член-кор. НАМУ;
Ярослав ТАРАС, д-р іст. наук, проф.

Художник-оформлювач *Є. В. Вдовиченко*

Ц44 **Церковне** мистецтво України: у 3-х т. / НАН України, Ін-т народознавства; кол. авт.; відп. ред. С. П. Павлюк; кер. проекту, наук. ред. тому Л. М. Герус; худ.-оформл. Є. В. Вдовиченко. — Харків: Фоліо, 2018. — Т. I. Архітектура. Монументальне мистецтво. — 947 с.: іл.
ISBN 978-966-03-8363-0.
ISBN 978-966-03-8364-7 (т. I).

У першому томі розкрито історію, художньо-стильове та жанрове розмаїття української церковної архітектури і монументального мистецтва; подано мистецтвознавчий аналіз визначних пам'яток; висвітлено національну інтерпретацію стилів бароко, класицизму, романтизму, модерну у контексті загальноєвропейського мистецького процесу.

Для мистецтвознавців, істориків, музеологів, культурологів, митців, колекціонерів та всіх тих, хто цікавиться, шанує та вивчає українську культуру.

УДК 726.54+246

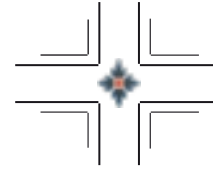
The Church Art of Ukraine: in 3 volumes / NAS of Ukraine, The Ethnology Institute; responsible editor S. P. Pavlyuk; project manager, scientific editor of the volume L. M. Herus. — Kharkiv: Folio, 2018. — Vol. I. Architecture. Monumental art. — 945 p.

The first volume reveals the history, artistic, stylistic and genre diversity of Ukrainian church architecture and monumental art. Artistic analysis of landmarks is presented and national interpretation of baroque, classical, romantic, and modern art in the context of pan-European process is described.

For art critics, historians, museum experts, culturologists, artists, art collectors and all those who are interested, honor and study Ukrainian culture.

ISBN 978-966-03-8363-0
ISBN 978-966-03-8364-7 (т. I)

© Інститут народознавства НАН України, 2018
© Колектив авторів, 2018
© Є. В. Вдовиченко, художнє оформлення, 2018

ПРОФІЛІ ТА РІЗЬБА

Профіль (від італ. *profilo* — обрис) — художньо вирізаний силует об'єкта, який сприймається глядачем залежно від ракурсу: двовимірно — анфас і збоку (ширина, довжина), або просторово — у $\frac{3}{4}$ (ширина, довжина, товщина). В конфігурації профілю із глибокою власною тінню реалія вгадується повністю або вона спонукає до уявних асоціацій. Універсальним прикладом художнього профілю є архітектурна деталь — точена балясина, силует якої у розмаїтих варіантах упізнаваний як у просторі, так і на площині¹.

У дерев'яному церковному будівництві України відомі профілі плоскі (двовимірні) й об'ємні². Суть перших полягає у вирізуванні виїмок геометричних конфігурацій на краях зрубних випустів та дощок, які утворюють силуетні асиметричні форми або ритмічні візерунки. Об'ємні профілі є на окремих деталях каркасної конструкції, на яких вирізано геометрично-просторові елементи. Зняття фасок на деталях збільшує кількість граней, відповідно наближає елементи оздоблення до своєрідної геометризованої «скульптури». Обидва види профілів застосовують в архітектурних деталях, які добре оглядаються зблизька і не гублять своїх декоративних ознак на значній відстані.

Різьба по дереву — різновид декоративного оформлення поверхонь предметів у вигляді площинно-орнаментальних прикрас або рельєфно-просторових композицій. Такий різьблений виріб краще сприймається тільки зблизька, а його художні особливості розкриває гра світлотіні, що з'являється на поверхні та утворених виїмках.

В українському церковному будівництві оздоблення профілями та різьбою органічно пов'язане з конструкцією і відповідно завдяки цьому поєднанню містить специфічні ознаки архітектури регіону.

У давньоруських зодчих одним із основних будівельних матеріалів була деревина. Вона надавалася відносно легкій обробці й була зручною для виконання на ній профільованих форм і різьблених орнаментів. Народні теслі, опираючись на власні естетичні смаки та вподобання різних соціальних верств, віддавна прикрашали конструкції культових будівель окремими техніками художньої обробки дерева. Їх доцільність та стримані орнаментально-пластичні форми злагожені з функцією й естетикою.

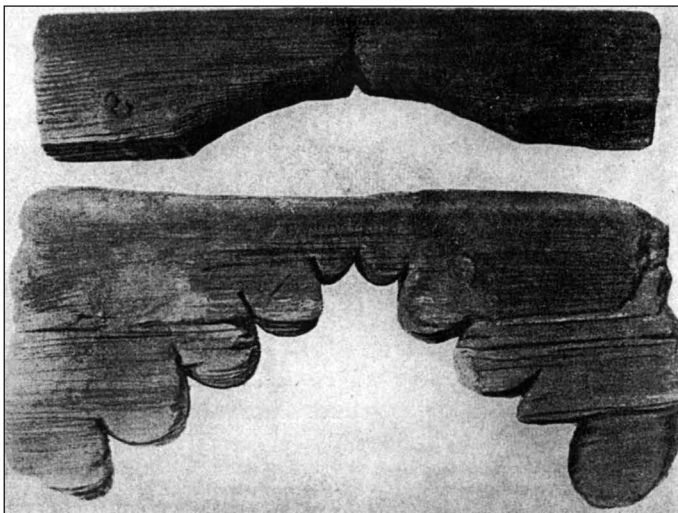
Про оздоблення дерев'яної архітектури Руси-України у літописах до-стемени не вказано, однак підтвердженням його застосування у будівництві слугують археологічні знахідки. Деталі одвірків, різьблених віконних лиштв, баясин поручнів, що знайдені під час розкопок на київському Подолі, свідчать про розвиток художньої деревообробки на території Подніпров'я, започаткований східними слов'янами, ймовірно, ще у язичницький період³. Декорування житла, фортифікаційних і громадських будівель, зокрема дохристиянських культових, стало основою художнього вирішення та мистецьких особливостей дерев'яних церков Руси-України⁴.

Кілька відомих давньоруських дерев'яних храмів, згаданих у літописах, дають загальну уяву лише про їх просторове вирішення (наприклад, вишгородська Борисоглібська церква (1020—1022) була п'ятиверхою)⁵. Їх прикрашали принаймні нескладними різьбленими орнаментами чи простими профільованими формами, проте яке саме оздоблення було на фасадах конкретної дерев'яної церкви, припустити неможливо. Археологам доступні лише фрагменти конструкцій, які підтверджують, що русичам були відомі техніки й прийоми обробки деревини, зокрема, профілювання і різьби.

Виразним речовим джерелом слугують шість надпоріжників порталу із лукоподібними (плавні дуги, які нагадують видовжену «S», дзеркально відображену по осі деталі, відповідно силуетом схожі на лук) й опуклими (округлими) профілями, знайдені М. Рожком у криниці вже неіснуючої наскельної фортеці Тустань в с. Урич (Сколівський р-н, Львівська обл.)⁶. Наприклад, один з них, який має симетричний відносно до осі порталу профільований каскад опуклостей, що нагадують драперії завіс, доповнених фасками, демонструє хороший смак і майстерну вправність авторів-будівничих. Можемо лише здогадуватись, що саме прикрашав цей надпоріжник наскельної фортеці. Віднайдена конструктивна деталь належала або княжій будівлі, або каплиці оборонного комплексу Тустань.

Про розвиток типів та особливості побудови дерев'яних споруд післямонгольського періоду і до XVII ст., яким датуються поодинокі існуючі пам'ятки, дізнаємось лише із зображень у рукописах XIV—XV ст.⁷. Складніше визначити характерні для цього часу прийоми архітектурного оздоблення. На підставі книжкових гравюр, рисунків XVII ст., існуючих церков XVII—XVIII ст. стверджуємо, що профілювання та різьблення у

Дверні портали
(фрагменти). З криниці наскельної фортеці Тустань, с. Урич Сколівського р-ну Львівської обл. XIV—XVI (?) ст. Комунальний заклад Львівської обласної ради Державний історико-культурний заповідник «Тустань»

них розвивалось і надалі⁸. Воно стало черговою ланкою у тривалому процесі розвитку художнього образу дерев'яних храмів.

Детально аналізувати архітектурне оздоблення народного церковного будівництва українців можна вже з часу виникнення храмів, але тих, які не зазнали ґрунтовних перебудов або, їх фасади відображають ознаки загальноєвропейського мистецького стилю.

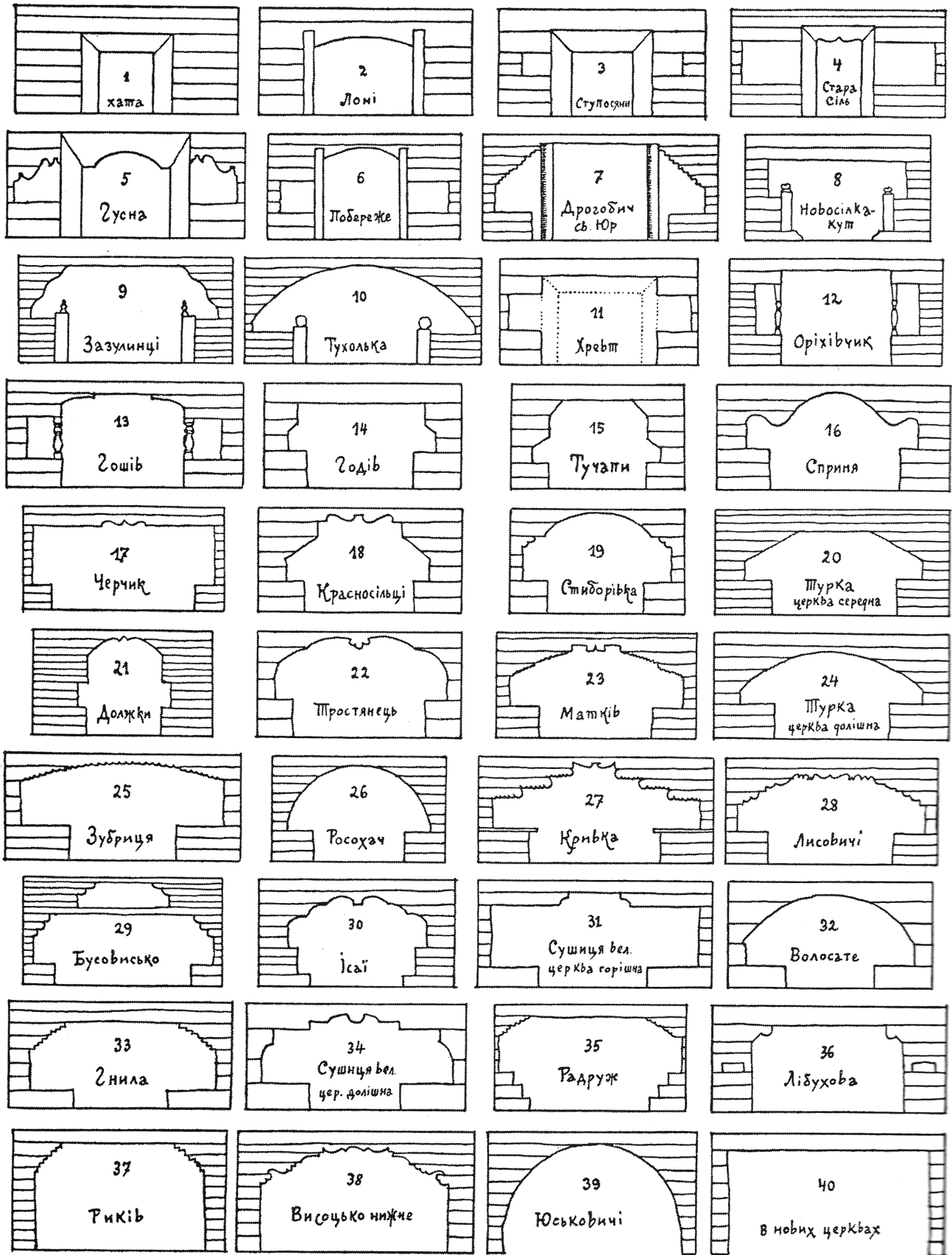
Таксони різних категорій (планувальної структури і стилю) не можуть бути визначальним маркером архітектурно-етнографічного районування на рівні шкіл народного будівництва, тому церкви об'єднані лише у локальні групи. З одного боку, це полегшує розглядання їх архітектурного декору згідно з територіальним розташуванням об'єкта, з іншого — дерев'яна пластика профілів й різьби настільки універсальні у використанні, що незалежні від певних традицій будівництва, бо властиві також декоративно-ужитковому мистецтву українців загалом. Регіональні відмінності архітектурного декору можна вловити лише у композиції та мотивах, інколи — у техніках. Оскільки архітектурний декор дерев'яних споруд невід'ємно пов'язаний із конструктивними елементами, а серед них випусти (виступи, кронштейни, консолі) зрубних стін, портали, віконні отвори практично не зазнали змін чи поновлення з часу побудови існуючого храму, то варто у такій послідовності розглядати специфіку оздоблення.

В архітектоніці дерев'яного церковного будівництва виокремлюються кілька варіантів оздоблення профілями і різьбою, які найвиразніше можна проаналізувати на основі пам'яток XVII—XVIII ст. У XIX і наступному столітті таких яскравих і кількісно багатих прикладів цього виду народного ужиткового мистецтва знайти складніше, оскільки саме у той час простежується усталеність традиційної трансформації дерев'яного храмобудівництва. Окрім того, наприкінці XIX — на поч. XX ст., поряд з народними теслярами, залучаються у цей процес архітектори, які пропонують авторські проекти.

До таких змін долучились і політичні чинники (війни, внаслідок яких території етнічної України стали розмежованими кордонами держав), а також тиск релігійних деномінацій (прихід чужих віросповідань на територію автохтонів і насадження з ідеологічних міркувань однотипних архітектурних проектів), соціально-економічні (фінансова неспроможність населення окремих регіонів зводити оригінальні дерев'яні церкви, а в інших — навпаки: поширення мурованого церковного будівництва завдяки донаторам), й навіть творчі (обмаль теслярів, які споруджували храми).

На підставі аналізу особливостей оздоблення профілями і різьбою українських церков можна умовно виокремити два основних ареали дерев'яного декору: карпатський з прилеглими до гір територіями (Буковина, Опілля, Покуття) та рівнинно-український, який простягається на більшу частину країни (Середнє Подніпров'я, Слобожанщину, Поділля, Волинь, Полісся). Такі два великих вогнища архітектурного декору церков спричинені низкою відмінностей, зокрема планувально-просторовими особливостями. До карпатського ареалу церковно-архітектурного декору належать пам'ятки, які відображають специфіку оздоблення не так шкіл народного будівництва, як їх локальні відмінності у межах цих шкіл.

Таблиця розвитку профільованої арки-переходу між притвором та нефом, укладена М. Драганом

Майстри-горяни віддавна знаються на художній деревообробці й розвинули власне особливе розуміння орнаментики і пластики виробів. Серед церков рівнинної України найбільше увиразнені архітектурним декором храми Подніпров'я та Слобожанщини, які своєю чергою також представляють окремі народно-будівельні школи. У межах цих шкіл простежується своя специфіка використання профілів та різьби.

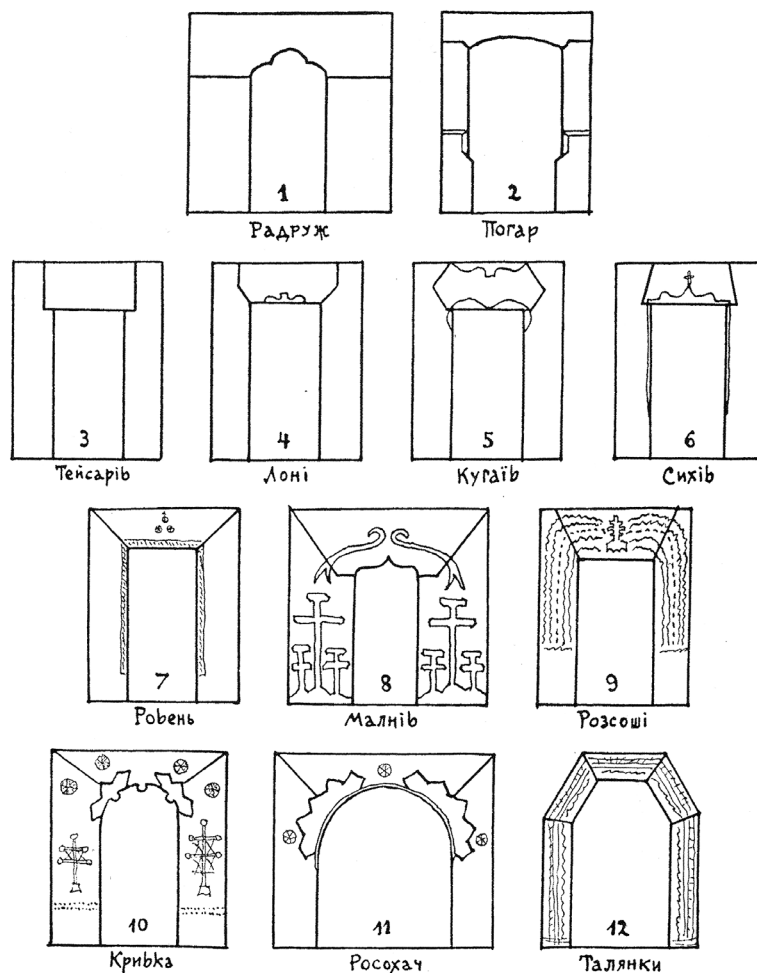
Оздоблення профілями зустрічаємо на основних і допоміжних конструктивних деталях, а саме: випустах зрубу або на шалівці дошками; порталах; стовпцях й розкосах галерей (якщо є), аркадах і карнизах, віконних лиштвах, підсобіткових дошках й голосниках веж-дзвіниць (якщо є). Профільовані портали галерей, одвірки бабинця інколи оздоблювали різьбленням. Плоскі профілі є на покритті дахів та стін ярусів, критих лемехом, а в окремих випадках — гонтом, дранкою. Об'ємні профілі, які зустрічаємо на всій території України, трапляються в основному на стовпцях галерей, аркадах, а також на стовпцях арок-вирізів, ригелях. У арках-вирізах поєднані конструктивні й декоративні функції. Остання з часом набуває провідного значення. Оздоблення тут подібне до профілювання випустів та аркади галереї.

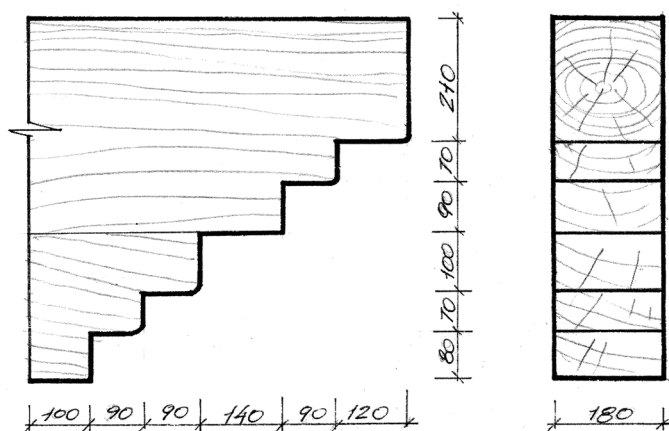
Різьблення уживане здебільшого на порталах галереї та одвірках вхідних дверей. Воно відзначається якістю виконання й виваженою композицією. Це свідчить про високу майстерність народних теслярів. Техніка різьблення контурна або комбінується з виїмчастою, іноді рельєфна в церквах карпатського ареалу і зазвичай рельєфна в церквах рівнинної України. Орнамент переважно геометризовано-рослинний або геометричний, з мотивами «крученого шнура», шестипелюсткових розет, зигзагів, трикутників та ін. Основний (але не обов'язковий) елемент композиції — хрест, розміщений симетрично на осі надпоріжника. Часто замість орнаменту надпоріжник вкритий різьбленим написом-інформацією про патрона церкви, містить прізвище фундатора чи майстра-будівничого, дату освячення храму та ін.

Контурною різьбою прикрашали карниз аркади церкви, віконне обрамлення. В окремо зведених дзвіницях профілювання трапляється на випустах, голосниках, порталах, інколи — стовпцях. Однак дзвіниці не оздоблені так ретельно, як церкви.

На загальному тлі дерев'яної церковної архітектури українців найбільший відсоток профілів та різьби екстер'єру

Таблиця типів церковних одвірків,
укладена М. Драганом

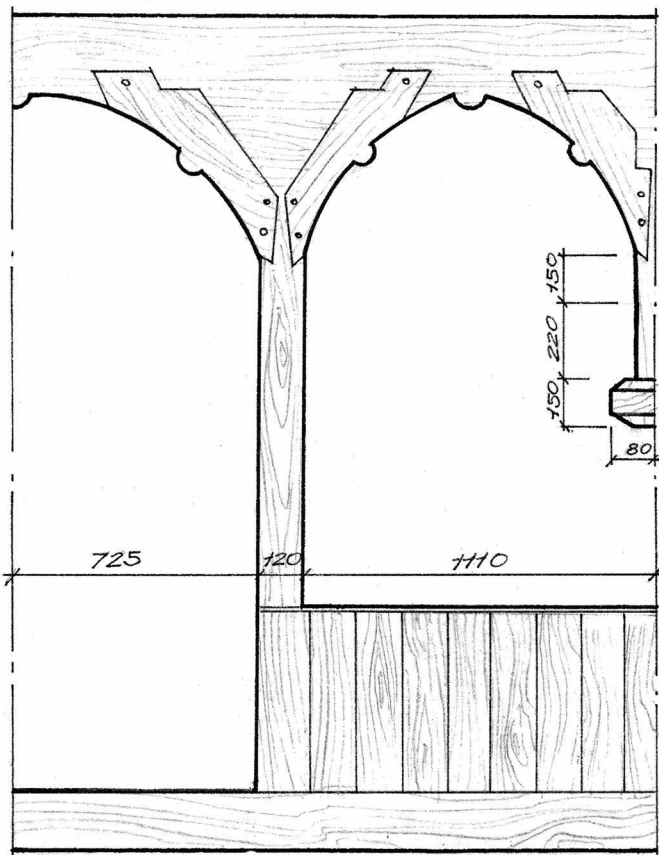

Профілі зрубних випустів.

**Церква св. Архистратига
Михаїла, с. Крайникове**
Хустського р-ну Закарпатської
обл. 1668 р.

**Аркада галереї
зі складнофігурними
застрілами й «важками-
дармовисами».**

Церква Параскеви-П'ятниці,
с. Олександрівка Хустського
р-ну Закарпатської обл.
XV—XVIII ст.

припадає на закарпатські храми Потисся й околиць⁹. Церкви цієї північно-східної частини Мараморошу дослідники українського будівництва аналізують як бойківський тип за планом і готичний за об'ємним вирішенням, містять виразні архітектурно-художні акценти¹⁰. До них належать існуючі храми, датовані XV—XVIII ст. П. Юрченко вважає, що окремі споруди, окрім готичних ознак, зберегли ще й романські риси будівництва¹¹.

У церкві XVII ст. св. Архистратига Михаїла в с. Крайникове (Хустський р-н, Закарпатська обл.) збереглися профілі на випустах, які народні майстри використовували, оздоблюючи закарпатські

церкви з вежами раніше, адже східчастий силует випустів стін застосовували ще у XVI ст. Тут художні прийоми обробки виражені лише у ледь заокруглених торцевих ребрах виступів, що надають їхньому профілю плавних, м'яких форм.

В екстер'єрі одного з найдавніших існуючих дерев'яних храмів Закарпаття — церкві св. Миколая у с. Діброва (Нижнє Апше) Тячівського р-ну (1604 — поч. XVIII ст.)¹² простежуємо нашарування архітектурно-декоративних доповнень, пізніших від побудови, проте неважко розпізнати оздоблення часу зведення будівлі. Невеликі за розмірами випусту, що виступають на трьох об'ємах церкви, прикрашені ледь помітним профілюванням. Важливо те, що абрис на той час ще несміливо набуває плавних ліній. Тут можна вловити, як і в крайниківській церкві, принаймні натяк

на нові форми: нижня частина випусту окреслюється сегментними контурами з ребром впоперек товщини і зі знятими широкими (4 см) фасками по боках. Таке оздоблення зрубних стін використовували тривалий час: східчастими вирізами, ледь заокругленими на ребрах і боках фаскою, прикрашена церква св. Миколая у с. Данилове Хустського р-ну (1779)¹³.

Значне поширення декорування вигадливих пластичних форм архітектурно-конструктивних деталей церков та дзвіниць припадає на останню чверть XVII—XVIII ст.¹⁴. Поряд з цим, композиційне вирішення орнаменту, силуетна лінія профілювання, співвідношення деталей до загального об'єму будівлі свідчать про традиції оздоблення, відомі раніше, навіть у попередніх століттях.

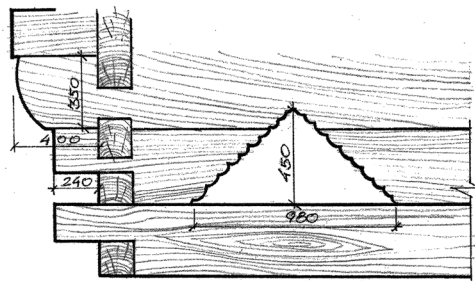
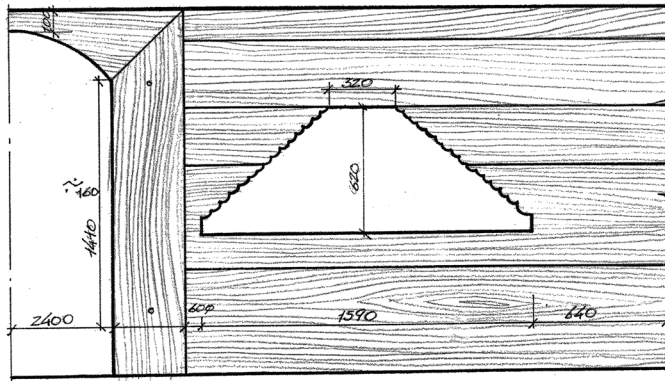
У церкві св. Параскеви-П'ятниці в с. Олександрівка Хустського р-ну (XV—XVIII ст.)¹⁵ випусту у нижній частині прикрашені східчастими заокругленнями. Враження легкості опасань досягається завдяки фігурно профільованим високим стовпцям із висячими «важками», завершенням аркової форми при вході до церкви. Подібний ритм арок повторено на другому ярусі галереї-обходу.

У храмі св. Миколая в с. Сокирниця Хустського р-ну (дати побудови та основних перебудов — XVII ст., 1707 р., 1770 р.) вінці зрубів на кутах церкви завершують рясні заокруглені вирізи, подібні до випустів у церкві в с. Олександрівка. Аналогічний мотив повторюють трапецієподібні обрамлення отворів на головному фасаді й трикутної форми на бокових сторонах зрубної галереї закритого типу. Таке ж вирішення отворів має церква XVII ст. у с. Крайникове.

Знищену пожежею 1994 р. церкву Різдва Пречистої Богородиці у с. Стеблівка Хустського р-ну відносимо до тієї ж, уже зазначеної, групи оздоблення південнозакарпатських дерев'яних храмів XVIII ст.¹⁶. Портал тут був оздоблений рослинним орнаментом плавних форм, центральну композицію якого увічував чотириконечний хрест із трипалими завершеннями. Вікна вітара та притвору у верхній частині мали сегментний виріз. Для посилення колориту будівлі стіни фарбовані в ХХ ст. у синій колір, що вирізняло природне забарвлення декоративних елементів галереї¹⁷.

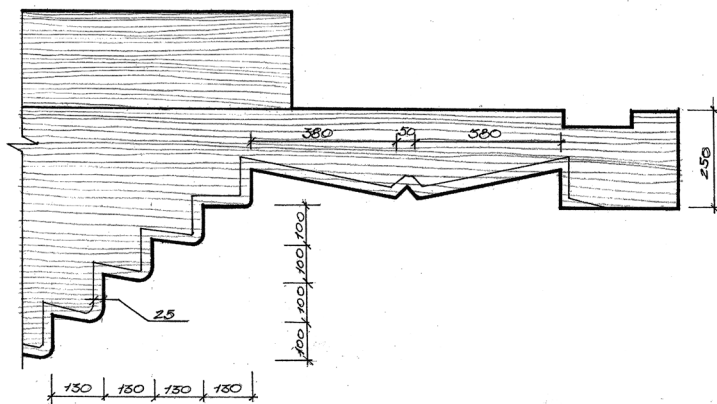
У Міжгірському районі Закарпаття дерев'яні церкви XVII—XVIII ст. містять дещо інше архітектурне декорування, ніж у храмах Тячівщини та Хустщини. Різьблення переважно не зустрічаємо. В окремих випадках воно буває тільки на карнизах аркад як ритмічний орнамент й на надпоріжниках у вигляді написів дати побудови храму, важливих подій з життя парафії тощо. Профілювання ж, навпаки, розвинулось, особливо на закінченнях зрубів. Тут помітна зміна у видовженні верхнього виносу зрубу на відстань до 2 м від стіни. Це дозволило створювати широкі опасання. Для міжгірської групи декорування дерев'яних церков у XVIII ст. стає характерним ускладнення раніше відомих мотивів простого профілювання (зубчасті, заокруглені, овальні, лукоподібні тощо). Вони, поєднуючись між собою, утворюють композиційно складні силуети. На випустах, у нижній частині, вздовж простого профілювання знята з обох боків фаска, яка своїм контуром повторює абрис оздоблення.

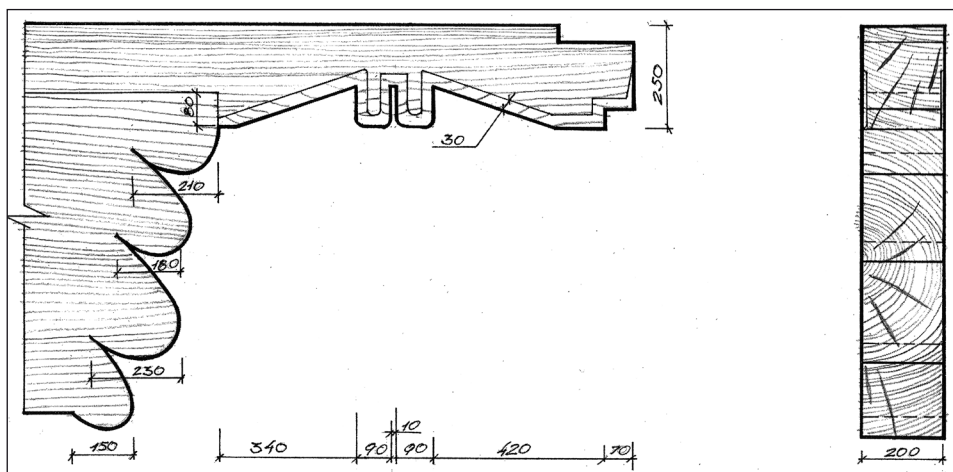
Зазначимо, що в одній і тій же церкві можемо бачити композиційно різні профільовані випусти, проте з однаковими мотивами декору. Відмінність оздоблення зрубних виносів залежить

Галерея з профільованими віконними отворами
(фрагменти головного і бокового фасадів). Церква св. Миколая Чудотворця, с. Сокирниця Хустського р-ну Закарпатської обл. XVII ст.

Профілі зрубних випустів притвору.
Церква Різдва Прсв. Богородиці, с. Пилипець Міжгірського р-ну Закарпатської обл. 1780 р., 1841 р.

Профілі зрубних випустів притвору.

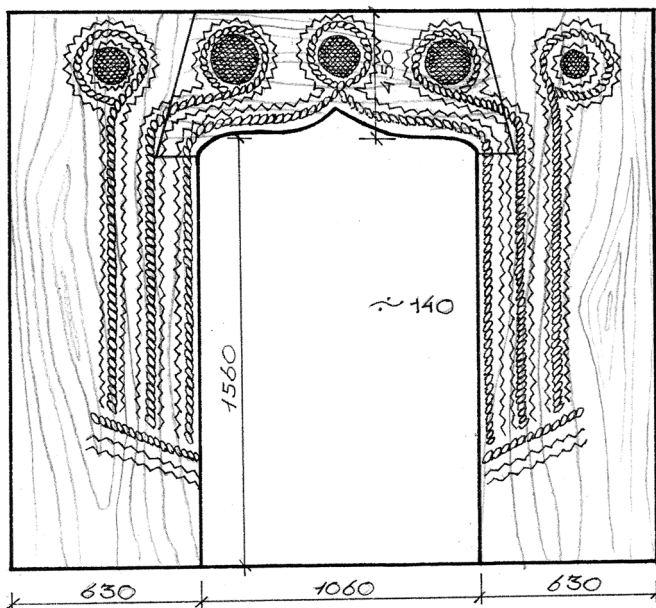
Церква св. Миколая Чудотворця,
с. Ізки Міжгірського р-ну
Закарпатської обл. 1798 р.

св. Миколая у с. Подобовець (дати побудови і перебудов: XVII—XVIII ст., 1785)¹⁹ це яскраво виражено на випустах зі східчастими масивними вирізами. А от випусти двоярусної каркасної дзвіниці, на відміну від церковних, пророблені у більш плавних, м'яких формах профілювання, які нагадують класичні архітектурні профілі (викружки, скоції та ін.).

Важливими монументально-декоративними акцентами у дерев'яних церквах є портали, галереї з аркадами, віконні отвори і пластика верхів споруди. Особливої уваги в оздобленні майстри надавали вхідним отворам, оскільки віддавна вхід із зовнішнього світу у святиню чи навіть житло трактувався певним сакральним обрядодійством: у християнстві віряни, переступаючи поріг храму, знаменують себе хрестом. Якщо є два входи у церкву — із заходу в притвор (бабинець) та з півдня у неф (наву, корабель вірних), то усе ж більше прикрашали перший з них. Тут бувають поєднані прийоми простого профілювання та різьблення геометричних або рослинних контурних, виїмчастих, рідше — рельєфних мотивів.

Портал притвору.
Церква св. Миколая Чудотворця,
с. Крайникове Хустського р-ну
Закарпатської обл. 1668 р.

Силует порталу низки дерев'яних церков Хустського і Тячівського районів має пластичні лінії у верхній частині бічних одвірків та надпоріжників. Вони дещо розширюють портал вгорі, а кутові виступи бувають плавно заокруглені. Одвірки й надпоріжник на площині заповнюють різьблені смуги «крученого шнура», а середню вгорі увінчує «розквітлий» хрест.

Таке декорування порталу зустрічаємо у церкві XVII ст. св. Архистратига Михаїла у с. Крайникове²⁰. Портал бабинця (значних розмірів, ширина косяка — 63 см) вкритий геометричним різьбленням на половину своєї площини. Композицію оздоблення утворюють п'ять симетрично розташованих розет «соняха», від яких вздовж косяків прямують три «стебла». Стрічкові «стебла» виконані мотивом різьблення «кручений шнур» і оточені зигзагоподібними контурними лініями. У нижній частині косяків «стебла» обмежує навскіс вирізьблений аналогічний мотив. Дверний отвір завершує лукоподібний виріз

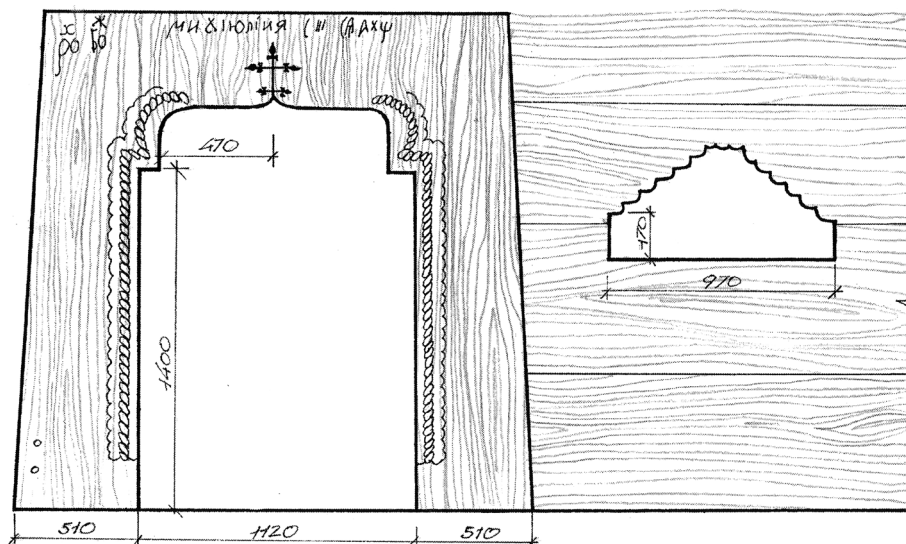
надпоріжника. Мотив «крученого шнура» повторено в орнаментальних композиціях порталів арки-вирізу й галереї²¹.

Форма portalу арки-вирізу трапецієподібна. Нижня частина надпоріжника — сегментного контуру. Косяки зі сторони входу мають зняту фаску. Мотив «кручений шнур» із зигзагоподібною контурною лінією розташований ближче до отвору portalу, повторює його форму й охоплює «півсоняхи» надпоріжника.

Portal галереї формою трапеції стрункіший, аніж у інтер'єрі. Надпоріжник лукоподібного профілю оздоблений на осі шестикінцевим хрестом з різьбленими завершеннями-«піками». Мотив «кручений шнур» із плавною хвилястою контурною лінією обрамлює косяки portalу, не доходячи до центрального елемента композиції — хреста. Над хрестом надпоріжника вирізьблено напис дати побудови і прізвище патрона церкви.

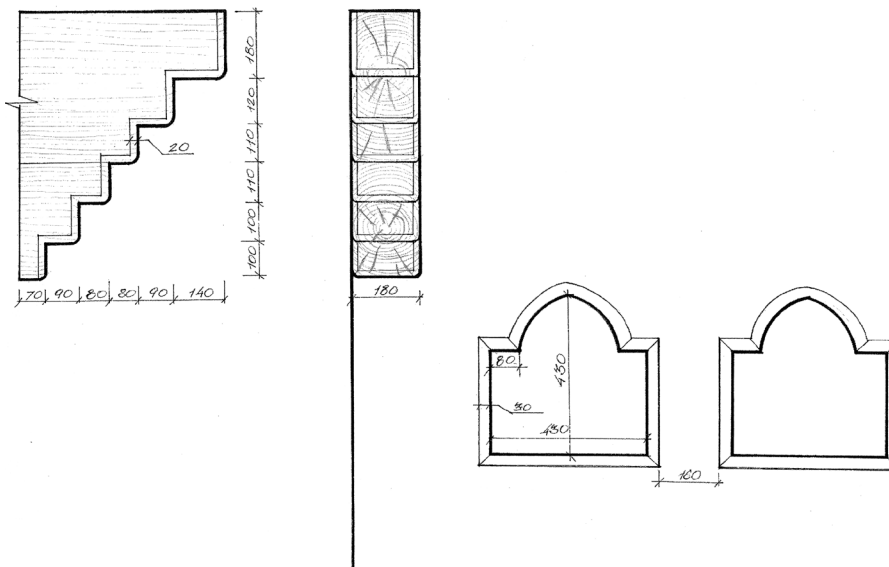
Вишуканість аркатури надопасання церкви досягається завдяки розпорам стовпців. Кріплення розпор, балок, стовпців складної конфігурації утворюють «ламаний» лінійний малюнок. Окрім цього, розпори мають випукле профілювання півкруглої форми. Доповненням до оздоблення слугують дерев'яні кілочки — тиблі, попарно забиті у найбільш важливих місцях кріплення для міцності конструкції. Справді, тут відчутний творчий лет, фантазія авторів. Складна композиція оздоблення portalу дає підставу вважати, що у XVIIст., завдяки технікам різьблення та профілювання, в архітектурному декорі закарпатських церков помітний чималий розвиток.

Художні особливості оздоблення церкви св. Миколая у с. Данилове Хустського району (1779)²² простежуємо у дещо інших варіантах. На внутрішньому краї масивного portalу галереї церкви знята вузька фаска. На надпоріжнику асиметрично розташований вирізьблений напис «Anno 1779 Die M. P. Ma». Композиційне рішення галереї, де центральним елементом виступає портал з чіткими геометричними формами, доповнюють малі

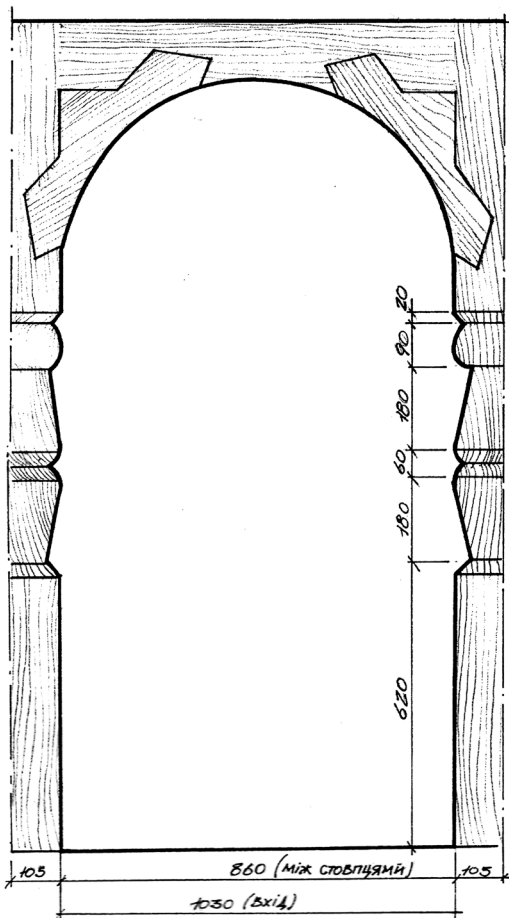

Portal галереї.
Церква св. Архистратига
Михайла,
с. Крайникове Хустського р-ну
Закарпатської обл. 1668 р.

Профілі зрубних випустів
та віконних отворів.
Церква св. Миколая
Чудотворця,
с. Данилове Хустського р-ну
Закарпатської обл. 1779 р.

Арочний вхід галереї
(фрагмент).
Церква
св. Миколая Чудотворця,
с. Присліп Міжгірського р-ну
Закарпатської обл. 1797 р.

віконця. Віконні отвори, оточені по периметру фаскою, виконані у вигляді прямокутника з півкруглим вирізом верхньої частини. Подібну конфігурацію мають вівтарне вікно та вікно першого ярусу дзвіниці.

Портал входу в притвор цієї церкви не має пишного оздоблення, як у інших закарпатських церквах. Вздовж його внутрішнього краю тягнеться вузька смуга тесаної фаски. Надпоріжник оздоблений різьбленим чотириконечним хрестом, що опирається на лукоподібний площинний виріз. Хрест оточують вирізьблені літери «ІС ХС НИКА» («Ісус Христос Переможець»). По боках центральної композиції вільно на площині вирізьблено дату, очевидно, посвячення храму: «Року Божого АϠΟΘ Мц МА ДНА ДІ» (1779 р., місяця травня, 41 — помилка майстра, бо кирилицею правильно ІД — 14)²³.

Оригінальністю виконання відзначаємо одвірки церкви св. Архистратига Михаїла XVIII ст. у с. Росош Свалявського р-ну на Закарпатті. Композицію різьблення складає стрічковий орнамент з розмаїтими елементами. Вертикальна вісь обрамлення дверного отвору увінчує восьмиконечний хрест на основі трапеції, нижній край якої обмежений виїмками, що нагадують хвилі. Від хреста на трапецієподібному надпоріжнику у два боки паралельно відходять рівновіддалені одна від одної різьблені смуги. Кожна із п'яти смуг містить свій мотив: ромб, «хвилі», квадрат, трикутник, що переходить у пунктирно розміщені «краплі». Прийом орнаменталістики порталів різьбленням досить своєрідний. Візерунок виконано на рівні лицьової поверхні одвірка, а фон вглиблено, що дає ефект гри світлотіні, створює багатоплощинність орнаменту.

Церква Введення у храм Прсв. Богородиці у с. Розтока Міжгірського району (дати побудови і перебудов: XVII ст., 1750 р., 1759 р.)²⁴, на відміну від подобовецької, оздоблена виразніше. Із західного боку церкви добудований ганок, що раніше, очевидно, мав вигляд відкритої галереї з профільованими стовпцями. Крайні з них формою нагадують стилізовану балясину. Вони різняться від складнопрофільованих стовпців portalу, основним мотивом оздоблення яких є зрізана восьмигранна піраміда. Південні одвірки наві прямокутної конфігурації. На трапецієподібному надпоріжнику простежуємо фрагменти поліхромного розпису із зображеннями святих, а ліворуч — вирізьблений напис «Року Божого ΑωΝθ» (1759).

Взагалі, силует стовпців галереї настільки витончений, що створює враження суцільної декоративності архітектурного об'єму. В них не відчутно конструктивного навантаження. Аркада надопасання посилює легкість конструкції, усуває візуальну масивність будівлі (церкви св. Миколая у с. Майдані, XVIII ст.; Святого Духа у с. Колочаві (майстер Ференц Гекка); св. Димитрія, 1780 у с. Репинне; св. Миколая у с. Присліп, 1797; св. Миколая у с. Ізки, 1798). Основними мотивами об'ємного профілювання стовпців слугують зрізані на вершині піраміди різних величин, округлі валики, грибоподібні елементи тощо.

ської церкви оточена карнизом із зубчастим дворядним орнаментом виїмчастої різьби. А от карниз храму св. Миколая у с. Ізки оздоблений рельєфним орнаментом «кручений шнур».

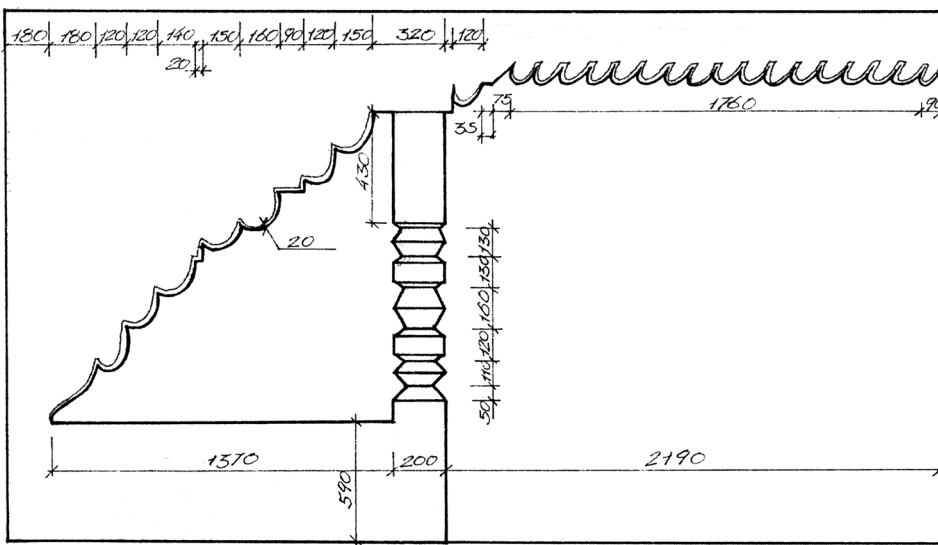
В деяких церквах Міжгірського району існують віконні обрамлення з профільованими вирізами: у церкві св. Дмитрія в с. Репинне (1780) вікна оточені лиштвою з хвилястими краями.

Архаїчним видається інтер'єр церкви св. Параскеви П'ятниці у с. Олександрівка. Тут в середині XIX ст. стіну бабинця і нави вирізали у вигляді прямокутного поздовжнього отвору, що створювало кращий просторовий зв'язок. Оздоблення профілями чи різьбою конструктивних деталей в інтер'єрі церкви відсутне²⁷. Подібно до олександрівської церкви інтер'єр храму св. Миколая у с. Сокирниця Хустського р-ну (XVII ст., перенесена сюди зі с. Шашвар Виноградівського р-ну в 1770 р.)²⁸ не оздоблений художніми техніками деревообробки. Однак силует арки-вирізу відкритий й обмежений невисоким парапетом.

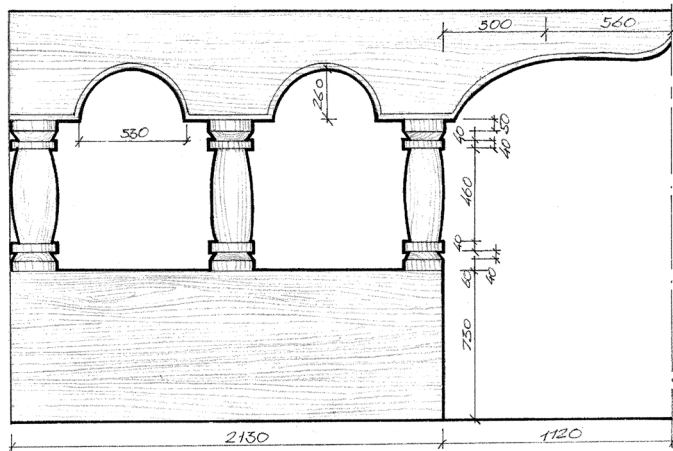
Арку-виріз в інтер'єрі церкви св. Миколая у с. Данилове (1779) вирішено у своєрідній композиції: на невисокому парапеті зрубу рівновіддалено розміщені один від одного круглі у січенні стовпці. На бочкоподібні стовпці опираються прямокутні у формі зрізаної піраміди «капітелі». У такій же формі профільована основа стовпців. Завершують просвіти арки-вирізу півкруглі отвори. Перехід між бабинцем та навою увінчує лукоподібний виріз.

У дерев'яних церквах інших регіонів Закарпаття застосовано ті ж прийоми декорування, що й у храмах згаданих вже районів. Оздоблення розміщено на основних архітектурних елементах: випустах, порталах, аркадах галерей різних рівнів, віконному обрамленні, покритті, карнизах тощо.

У пластиці фасадів багатьох українських церков, особливо їх завершень, виразно помітні барокові форми. Архітектура бароко, що виникла в Італії, дійшла в Україну із північно-італійських, австрійських, угорських, польських земель, на яких у XVII ст. цей стиль повноцінно домінував в архітектурі, зокрема будівельному декорі, і став провідним у мистецтві²⁹.

Арку-виріз в інтер'єрі
(фрагмент).
Церква Різдва
Прсв. Богородиці,
с. Репинне Міжгірського р-ну
Закарпатської обл. 1780 р.

Арка-виріз в інтер'єрі
(фрагмент). **Церква**
св. Миколая Чудотворця,
с. Данилове Хустського р-ну
Закарпатської обл. 1779 р.

Церква Покрови
Прсв. Богородиці,
с. Плоске (Канора)
Воловецького р-ну
Закарпатської обл. XVIII ст.
Національний музей народної
архітектури і побуту України,
Київ.

західних сусідів, а пристосувавши їх до свого бачення, створювали власні форми, переосмислювали архітектурні ідеї, по-своєму компоували просторові маси верхів будівель³¹. Про неповторність українських дерев'яних церков висловився І. Грабар, зазначаючи, що «самобутність їх пояснюється тією невимушеністю і свободою, з якою суто побутові форми житла покликані служити обширним декоративним задумам храмобудування...»³².

Поширення будь-якого декоративного елемента церковної споруди визначити однозначно неможливо, адже чітких меж для нього не існувало. Процес привнесення нових форм у дерев'яне культове будівництво українців тривав постійно. Архітектурне оздоблення на значному обширі взаємопроникало, запозичувалось сусідніми етнографічними групами.

Найбільше відмінностей у центральнозакарпатських церквах помітно у розвинених верхах. Тут замість гранчастих шпилів церкву увінчують грушоподібних форм бані. Об'єми церкви криті не суцільним двосхилим дахом, а кожний камерний простір (притвор, неф і апсида) має своє, автономне завершення (церква св. Архистратига Михаїла зі с. Шелестове (1777) тепер у Закарпатському музеї народної архітектури та побуту, м. Ужгород). Таке вирішення верхів засвідчує про впливи триверхої дерев'яної архітектури³³. Втім, церква у загальних формах є типовим дерев'яним вежовим храмом.

До триверхих закарпатських церков із бароковим завершенням відносимо церкву Покрови зі с. Плоске, перевезену у с. Канора (сmt. Воловець), збудовану в XVIII ст., яка з 1970 рр. експонується у Національному музеї народної архітектури і побуту України у Києві³⁴. Чисельні заломы, перехвати й присадкуваті бані на трьох об'ємах будівлі збільшують площину покриття гонтом, що дає відчуття ритму й стрункості. Таке ж враження

Попри скромне оздоблення зовнішнього вигляду, церкви північної Лемківщини, розташовані на території сучасної Польщі, не втрачають своєї привабливості. Стриманість декорування окремих архітектурних елементів компенсується фактурним «візерунком», утвореним кожухуванням дахів. Тут ніби навмисне не переобтяжено фасади прикрасами, щоб підкреслити цілісність пластики екстер'єру.

В українських дерев'яних церквах провідним елементом декорування у XVII—XVIII ст. залишається профільований карниз вежі-дзвіниці, поярусних заломів й перехватів верхів (церква св. Димитрія у с. Чорна Горлицького пов. Малопольського воєвод. у Польщі, 1789)³⁹. Профіль карниза східчастих форм округлого, прямокутного, комбінованого січень. У загальній композиції будівлі карнизи чітко підкреслюють залом площин стіни й даху. Окрім цього, строгий поділ об'ємів церкви посилюють вертикально шальовані дошки на стінах ярусів, підсябиття, ліхтарів у поєднанні з горизонтальними рядами гонтового покриття. Утворені шви дощок й гонту заповнюють площини будівлі простим декоративним «малюнком» та візуально розширюють об'єм церкви. У деяких церквах декоративними доповненнями архітектоники виступають обрамлення вікон (церква св. влмч. Димитрія у с. Чорне).

Найбільшої варіабельності майстрами досягнуто у завершенні храмів. Пірамідалні намети триверхих церков можуть увінчувати невеликі маківки цибулястих форм або ж шести-, восьмигранні чи округлі бані з ліхтарями, перехватом й маківками (церква св. Димитрія у с. Воля Цеклинська Ясельського пов. Підкарпатського воєвод. у Польщі, 1776)⁴⁰.

Своєрідним оздобленням дерев'яних деталей XVII ст. привертала увагу тепер вже неіснуюча церква у лемківському с. Пантна (Петна) на території сучасної Польщі⁴¹. Особливість декору її екстер'єру визначається оздобленням профілями карниза надопасання нави. Він прикрашений у вигляді зазубинів, пом'якшує чіткі лінії площин залому, стає плавним переходом стіни до наметового даху, збагачує пластику фасаду. На відстані така деталь нагадує китиці, асоціативно посилює декоративність. Оздоблення карниза, поширеного елемента церков Закарпаття й Бескидів, стало широко вживаним у XVII ст. і знайшло подальший розвиток у наступних століттях.

Іншою ознакою церков цього регіону було розташування на одній просторовій лінії трьох верхніх об'ємів будівлі, що в архітектонічному розумінні не створювало цілісності, виглядали автономними домінантами. Невелика апсида, багатоярусний неф і стрімка вежа-дзвіниця над притвором — усі увінчувались витягнутими маківками. Єдність дерев'яної церкви досягалась завдяки декоративним засобам: покриттю даху та стін гонтом, нижні краї якого утворювали горизонтальний зубчастий «рисунок» на площині.

Поярусне оздоблення профільованими карнизами або ще й з невеликими кронштейнами заломів застосовували повсюдно на гористій території Лемківщини, Бойківщини, рівнинному Надсянні, що належать сучасній Польщі⁴². Так, для прикладу, вони є в церквах XVII ст. у с. Поворазник (Поворозник, 1612) Новосондецького повіту Малопольського воєвод., Рихвальд

(Овчари) (1653) Горлицького пов. Підкарпатського воєвод.; Радруж (1580, першої пол. XVII ст.) і Верхрата (1678) Любачівського пов. Підкарпатського воєвод. та інші.⁴³

Архітектурний декор українських церков на північно-східних і східних схилах Карпат та їх околиць — на території колишньої Галичини, має низку спільних ознак й водночас певні відмінності стосовно храмів Закарпаття й Лемківщини, що у сучасних Словаччині й Польщі.

Наприклад, у дрогобицькій церкві св. Юра, яка теперішнього вигляду набула після кількох перебудов поч. XVIII ст., збереглися зруби нижнього ярусу бабинця, нави й частково вівтаря ще з кін. XVI — поч. XVII ст.⁴⁴. Випусти західного зрубу профільовані у формі дрібних зубчиків, що походять від простішого типу оздоблення зрубних вінців попередніх століть. Давні східчасті форми випустів ужиті на церквах Собору Прсв. Богородиці у с. Верхня Яблінка (1788, 1791); с. Бутля (Бітля, XVIII ст.) Турківського р-ну; с. Хашованя (майстер Юрко Парахоняк, кін. XVII ст., XVIII—XIX ст.) Сколівського р-ну; св. Миколая у с. Довге (1723) Дрогобицького р-ну; св. Параскеви-П'ятниці у м. Дрогобич (1795); св. Миколая «на Гусакові» у м. Долина (1761); Воскресення Господнього у с. Бусовисько Старосамбірського р-ну (1780) та ін. Подібний прийом декорування випустів знаходимо у церкві с. Торки (Перемиський пов., Підкарпатське воєвод. у Польщі, перша пол. XVII ст.)⁴⁵. Далеко не повний перелік церков значного обширу вказує на збереженість традиційної східчастої форми профілювання випустів, відомої з княжих часів.

У XVII ст. поряд із прямокутними вирізами на випустах застосовували сегментні, овальні, опуклі форми профілів (церква у с. Дусівці Підкарпатського воєвод. у Польщі, майстер-тесля Іван Щірб'явий, 1614)⁴⁶. Опуклими вирізами оздоблені випусти в церквах Собору Прсв. Богородиці (1700) у с. Сілець на Дрогобиччині; св. Архистратига Михаїла (1745) у с. Ужок Великоберезнянського р-ну на Закарпатті та ін. В ужоцькій церкві сегментні вирізи виконані майже по всій висоті випустів.

У XVIII ст. в оздобленні випустів широко застосовували комбінування мотивів профілів: опуклі виступи на одному брусі, які плавно переходять у об'ємні заокруглення (церква св. Миколая другої пол. XVIII ст. у с. Кривка Турківського р-ну); прямокутні східчасті вирізи із заокругленими завершеннями (церкви св. Миколая у с. Сушиця Велика Старосамбірського р-ну, 1751; св. Миколая у с. Гусний Великоберезнянського р-ну, 1759). Поеднання кількох різних форм профілів досягало своєрідного ефекту у силуеті виносив: відчутна динаміка ліній у переході від плавних до різких контурів.

Церква Покрови Пречистої Богородиці
(східний фасад), с. Рихвальд (Овчари) Горлицького пов. Підкарпатського воєвод., Польща. 1653 р.

Як і на Закарпатті, поширеним явищем декору в дерев'яних церквах XVII ст. Руського воєводства Речі Посполитої (згодом — Галичини) було застосування конструктивних розпор і стовпців у галереях-аркадах першого та другого ярусів. Галерею будували переважно із західного боку церкви або вона оточувала ще й бічні стіни нави. Провідним абрисом профільованих аркад слугує плавна округла лінія отвору, поєднана із лінією складної конфігурації кріплення розпор та стовпців. Як цілісний архітектурно-декоративний об'єм храму, галерея існує на першому ярусі у с. Морозовичі Самбірського р-ну, с. Унятичі Дрогобицького р-ну Львівської обл. Двоюрисні галереї-аркади зустрічаємо у вже згаданій церкві св. Юра у м. Дрогобич; церквах Введення у храм Прсв. Богородиці (долішня) у с. Вовче (1680, після перебудови); св. Архистратига Михаїла у с. Ісаї (1663, майстер Ілля Пантелеймон) — обидві Турківського р-ну Львівської обл.; св. Параскеви П'ятниці у с. Стара Сіль; св. Архистратига Михаїла у с. Тур'є (1690) — обидві Старосамбірського р-ну Львівської обл.; с. Торки (Польща) та ін.⁴⁷

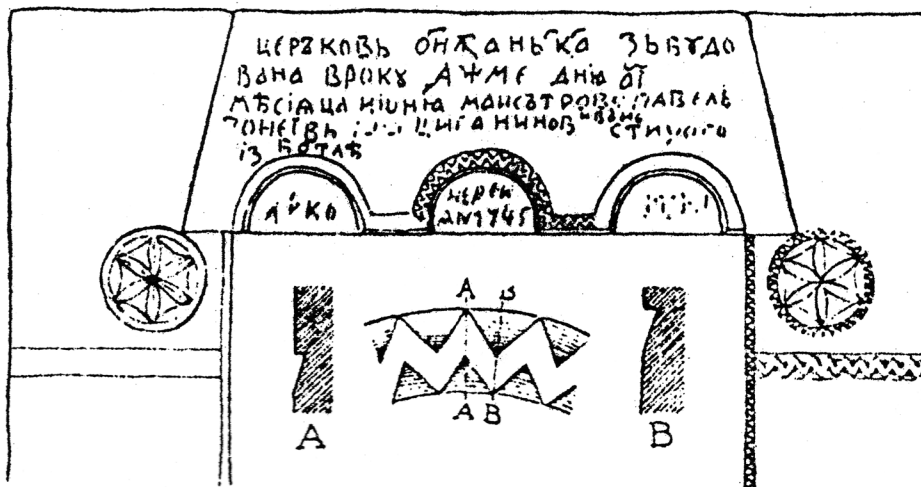
На відміну від різьблення одвірків у південнозакарпатських храмах, зокрема в Хустському і Тячівському районах, на порталах церков, збудованих на східних гірських схилах, композиція розміщення орнаменту інша. Тут композиційне вирішення візерунка горизонтальне. Різьблений переважно надпоріжник, а бокові одвірки прикрашені геометричними мотивами впоперек. Таке розташування декоративних елементів нагадує ткані або вишивані смуги на рушниках. Як орнаментальні елементи, інколи уживали шестипелюсткові розети та виїмчастий мотив «змійку» (церква св. Архистратига Михаїла у с. Ужок Великоберезнянського р-ну Закарпаття, 1745 р.). Частіше надпоріжник оздоблений лукоподібним фігурним вирізом, увінчаним хрестом (церкви св. Архистратига Михаїла у с. Гнила (Карпатське) Турківського р-ну, 1772; св. Димитрія у с. Соколики (вже не існує) Турківського р-ну, 1791; св. Миколая у с. Кривка, XVIII ст. та ін.).

У церкві Воздвиження Чесного Хреста у м. Дрогобич, яка зазнала впродовж XVI—XVII ст. дев'ять перебудов, оздоблення входу в бабинець стосується, ймовірно, 1673 р., коли було проведено реставрацію після пожежі, що завдала церкві значної шкоди. Прямокутної форми одвірок по зовнішньому периметру прикрашений прямокутними виїмчастими вирізами.

Ритмічне чергування величини вирізів (більший — менший — більший) подібне до кутового вирішення цегляної кладки готичної споруди. Внутрішній край одвірка оточує стрічковий орнамент виїмчастого різьблення. Окрім цього, надпоріжник завершується хвилястими лініями, ніби зібраними симетрично до вертикальної осі у два пучки. Така композиція нагадує

Портал церкви та різьба
(фрагмент).

Церква
св. Архистратига Михаїла,
с. Ужок
Великоберезнянського р-ну
Закарпатської обл. 1745 р.

мотив «ослиного хребта», поширеного у період готики, проте плавність форм орнаменту portalу показує на певний вплив оздоблення бароко.

Важливим доповненням системи художнього оздоблення церков XVIII ст. залишаються віконні обрамлення. Лиштви вікон, краї яких профільовані округлими врізками (церква Святого Духа у с. Гукливий Воловецького р-ну на Закарпатті, XVIII ст.), зубчастими формами (церква Йоана Предтечі у с. Сухий Великоберезнянського р-ну на Закарпатті, XVII—XVIII ст.), у зигзагоподібних чи фігурних силуетах (церква св. Миколая (горішня) у м. Турка, XVIII ст.) тощо, на будівлі вдало підкреслюють оздоблення інших архітектурних деталей. Вони слугують декоративними акцентами на тлі площин фасадів.

У багатьох церквах для посилення округлого силуету конструктивних елементів на фасадах віконні отвори вирізані у формі арки. Верхній ярус церкви, барабан чи навіть вівтарне вікно можуть мати круглий отвір (церква св. Юра в м. Дрогобич). Інший варіант форми вікон — прямокутний. Таке вікно часто захищає від негоди дашок з карнизами, оздобленими профілем «хвиля» (церкви св. Параскеви П'ятниці у м. Сколе Львівської обл., св. Архистратига Михаїла у с. Ісаї та ін.).

На карнизах (по-іншому — гзимсах) церков Карпат переважало оздоблення профільованим гонтом переходу від стін до покриття у вертикальному напрямку. Дошки-карнизи горизонтального кріплення зустрічалися не так часто. Завершення гонту мало різноманітні варіанти: зубчасте із прямим, виїмчастим, округлим завершенням тощо (церква св. Юра в м. Дрогобич, Покрови Прсв. Богородиці у с. Кострин Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл., XVIII ст.). У більшості східнокарпатських церков XVII ст. покриття дахів, бань, обшивка стін верхніх ярусів складені з гонтових дощок, нижній торець яких переважно мав зубчасту форму. Площини, покриті таким видом гонту, сприймаються як суцільний геометричний орнамент. Зазначимо, що аналогічне покриття застосовували у XX ст., а професійні будівельники використовують в сучасній церковній архітектурі.

**Профільований гонт
карнизів та надопасання.
Церква Покрови
Прсв. Богородиці,
с. Кострина
Великоберезнянського р-ну
Закарпатської обл.
XVII—XVIII ст.**

Каскад заломів верхів збагачує пластику екстер'єру церкви й слугує декоративним акцентом художнього вирішення будівлі. Поширеним варіантом верхів культових споруд XVIII ст. було наметове покриття чотирьох і більше граней (церква св. Архистратига Михаїла у с. Мельниче, 1789; Вознесення Господнього у с. Багнувате, XVIII ст.; св. Дмитрія у с. Соколики (вже не існує), 1771— усі Турківського р-ну; святих ап. Петра і Павла у с. Лопушне Самбірського р-ну, XVIII ст. на Львівщині та ін.)⁴⁸. Низка лемківських церков аналогічного, стіжкового, завершення були збудовані на теренах сучасної Польщі впродовж XVIII ст. (с. Хревть, 1708; Волосате, 1742; Ступосяни, 1781 тощо)⁴⁹.

Інтер'єр українських церков Галичини під впливом мистецьких заasad бароко теж зазнав відчутних змін. Пишність й вигадливість форм іконостасу, церковного начиння, іншого облаштування храму вимагали ускладнення декору і для конструктивних елементів будівлі: арки-вирізу, поручнів хорів, одвірків. Так, арка-виріз церкви св. Юра в Дрогобичі над вузькими обмежувачами-парапетами оздоблена східчастими профільованими вирізами, подібними до зрубних випустів екстер'єру⁵⁰.

Значно складнішою є конфігурація арки-вирізу в церкві св. Архистратига Михаїла у с. Ісаї⁵¹. Тут існують два отвори: нижній призначений для переходу в наву, верхній обрамляє хори. Провідним мотивом профілює плавна округла лінія країв вирізу. Отвір-прохід від підлоги окреслений східчастим абрисом, який у верхній частині переходить у піварку, сегментні вирізи і завершується на вертикальній осі невеликим виступом. Така конфігурація отвору в карпатських церквах трапляється рідко.

У XVIII ст. на крайніх східнокарпатських теренах арки-вирізи дерев'яних церков надалі відзначаються розмаїтістю. Тут побутували водночас прості аркові переходи без оздоблення (церкви св. Миколая у с. Залокоть Дрогобицького р-ну, 1797; Покрови Прсв. Богородиці у м. Турка, 1780), трапецієподібні (церква св. Миколая у м. Турка, 1739), трапецієподібні з профільованими уступами й геометричними орнаментами (церква св. Михаїла у с. Ісаї, 1772) та зі складними заокругленнями (церква св. Миколая у с. Кривка, XVIII ст.) тощо. Розмаїття форм арок-вирізів свідчить про застосування нових конфігурацій отворів поряд із відомими у XVII ст.

Дерев'яні дзвіниці у XVII ст. практично не зазнали впливу нового напрямку в церковному будівництві. Конструктивне вирішення дзвіниць у більшості випадків було каркасним. Випусти зрубу нижнього ярусу з профілюванням зустрічаємо спорадично. Тому воно знайшло своє застосування у гонтовому покритті (ідентично церковному), голосниках і особливо в дошках підсябиття.

У дзвіниці при церкві Покрови Прсв. Богородиці (XVII ст.) у с. Попелі Дрогобицького р-ну Львівської обл. відчутна легкість та динаміка фасадів⁵² завдяки відкритому нижньому ярусу й нахилу досередини широкого фартуха. Характерним для цієї будівлі є підсябиття, утворене двома рядами гонту із зубчастим завершенням.

Силует дерев'яної дзвіниці біля церкви Преображення Господнього 1722 р. (перенесеної зі с. Опака у 1890 р.) у смт. Підбуж з Дрогобицького р-ну Львівської обл., яка зводилась, ймовірно, у XVII ст.⁵³, вражає архаїч-

ністю. Наметовий верх, прибудова перед входом, а також круглі отвори-голосники вирізняють її з-поміж інших дзвіниць цього періоду. Випусти східчастого профілювання, гонтове покриття, прорізані голосники — основні акценти архітектурного оздоблення будівлі. Подібний перелік конструктивно-декоративних деталей, однак іншого оздоблення — стриманішого, стосується дзвіниці при церкві Воскресення Христового в с. Стара Сіль Старосамбірського р-ну Львівської обл.⁵⁴

Дещо подібна до попередньої дзвіниця XVIII ст. при церкві св. Параскеви П'ятниці у Дрогобичі⁵⁵. Окрім невеликих бійниць голосників під чотирихилим наметовим дахом, дзвіниця прикрашена двома рядами підсобіткових дощок із фігурними завершеннями. Чотириярусна дзвіниця 1670 р. при церкві св. Юра в Дрогобичі видається динамічною спорудою, містить ряд оздоблених елементів⁵⁶. Насамперед, це голосники, які у будівлі є на двох верхніх ярусах. Чотири отвори-голосники з кожного боку квадратної основи становлять аркаду, яка повторюється на верхньому, четвертому, рівні восьмигранної конструкції. Сегментні розпори, з'єднані з стовпцями та балками, утворюють додаткові кутові отвори, що створює враження ажурності. Увінчує будівлю бароковий купол, добудований у XIX ст.⁵⁷

Пам'яток дерев'яної сакральної архітектури XVII ст. на території Гуцульщини, що розкинулась у південній частині Українських Карпат, існує надзвичайно мало. Це пов'язано з порівняно пізнім періодом масового будівництва храмів. Тут злет дерев'яного храмовбудування, в основному, припадає на XVIII—XIX ст. Однак поодинокі церкви XVII ст. дають певне уявлення про декорування архітектурних елементів цього регіону.

Так, церква Різдва Прсв. Богородиці у смт. Ворохта Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. є прикладом «площинного» декорування⁵⁸. Тобто опасання, стіни верхніх ярусів, покриття й завершення містять ритмічний лінійний «рисунок» і сприймаються як невід'ємний від площини «орнамент», утворений гонтом з профільованим зубчастим завершенням. Стіни нижнього ярусу акцентовані виступами східчастого профілювання. Подібно до ворохтянської церкви оздоблена церква Благовіщення у м. Коломия Івано-Франківської обл., яка належить гуцульській школі народного церковного будівництва, хоча й на території етнографічного Покуття.

Гуцульським дерев'яним церквам властива п'ятикамерна основа (план у формі хреста), середня частина якої у деяких будівлях досягає розмірів бічних зрубів (церква Різдва Прсв. Богородиці у смт. Ворохта, XVIII ст.). Габарити об'ємів можуть коливатись, однак ззовні це завжди одно- (центральна нава), три- (з бічними зрубами) або п'ятиверха будівля. У «глухих» кутах зрубу на верхньому ярусі часто виступають невеликі заломі. Кон-

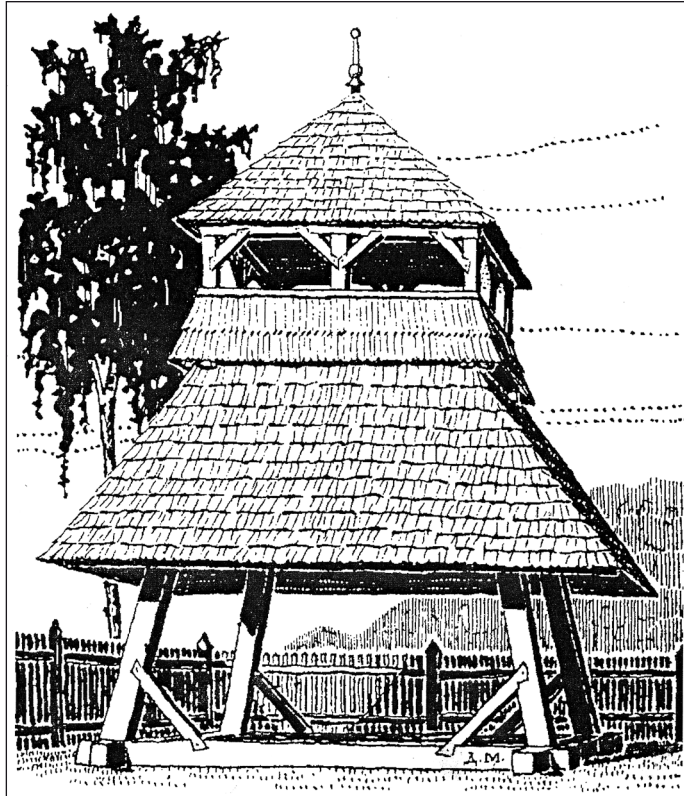

Рисунок Михайла Драґана. Дзвіниця при церкві Покрови Прсв. Богородиці, с. Попелі Дрогобицького р-ну Львівської обл. XVII ст.

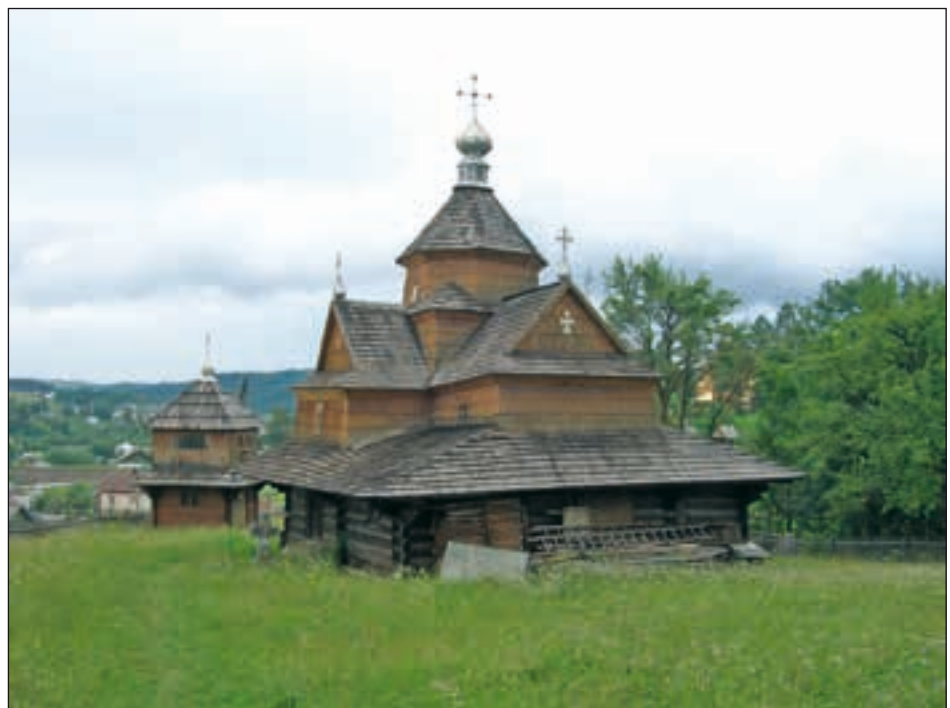
Дзвіниця при церкві св. Юра,
м. Дрогобич Львівської обл.
1600 р.

структивно-просторове вирішення таких церков у екстер'єрі створювало складну пластику, де практично не було головного й другорядних фасадів. Завдяки грі світлотіні самих площин потреба у значному оздобленні не була необхідною.

У XVIII ст. п'ятизрубний тип церков побутував на значних теренах Галичини: окрім Гуцульщини, на прилеглих до гір територіях: села Слобода Болахівська (1700); Липа (поч. XVIII ст.); Тисів (долішня, 1783); Вітвиця (1824) Долинського р-ну; Вікно (1774) Городенківського р-ну; Єзупіль (1778) Галицького р-ну; Княждвір (XVIII ст.) Косівського р-ну Івано-Франківської обл. та ін. У п'ятизрубних церквах профілі застосовували на випустах, гонтовому покритті, віконному обрамленні тощо. Не зустрічаються практично аркади галерей і хорів. Опасання оперте на зрубні вінці зі значними виносками у церквах в с. Устеріки Верховинського р-ну (поч. XVIII ст.), с. Татарів Надвірнянського р-ну (XVIII ст.) тощо⁵⁹.

Затинання гонту п'ятизрубних (хрещатих) церков подібне до профілів покриття інших типів храмів: зубчасте, із заокругленими виїмками на боках, або прямого завершення. Інколи зубчасті

гонтові завершення оперізують тільки нижній край дахів, подібно до східнославацьких українських церков (церква у с. Ясиня Рахівського р-ну на Закарпатті, XVIII ст.). Зигзагоподібний гонт покриває переважно стіни верхніх ярусів. Поєднання прямокутних і «ламаних» ліній покриття утво-

Церква Різдва Прсв. Богородиці,
сmt Ворохта Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл.
1615 р., XVIII ст.

рює геометричний «малюнок» на значній площині фасаду — 3/4 частини будівлі (церква у смт Ворохта, XVIII ст. та ін.).

Виходячи з композиційного вирішення об'ємів, п'ятизрубним храмам властиві вітрові дошки, що обрамляють причілки (смт Ворохта, с. Татарів, м. Коломия та ін.). Вітрові дошки профілюванням прикрашали рідко (церква у с. Ясиня), однак ошальовували причілки дошками по діагоналі, вертикально чи кожухували гонтом із зубчастим завершенням (смт. Ворохта, с. Ясиня, церква Івана Сучавського у с. Виженка Вижицького р-ну Чернівецької обл. (1792) та ін.).

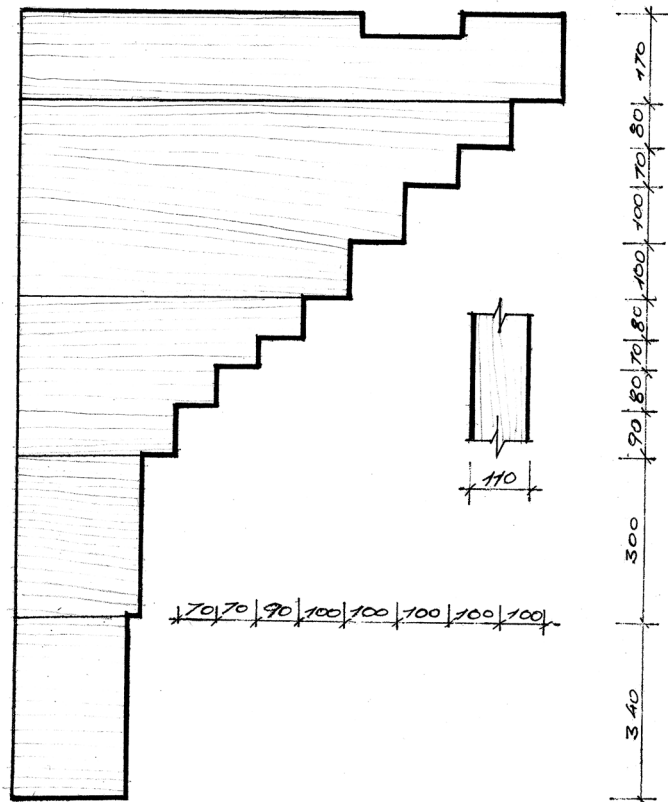
Декорування віконних отворів не відзначається особливою складністю й вигадливістю форм. Незначні профільовані порізки кронштейнів дашка губляться на тлі гонтового малюнка дахів та стін. У зовнішньому вигляді церков акцентами оздоблення слугують насамперед грушоподібні маківки на верхах бічних зрубів (смт. Ворохта) або невеликі восьмигранні завершення, які формою нагадують латереї українських дерев'яних церков Румунії (с. Ясиня; церква у с. Дарманешти Сучавської обл. Румунії, 1783). Такі суто декоративні завершення надають п'ятизрубним церквам помірної стрімкості вгору.

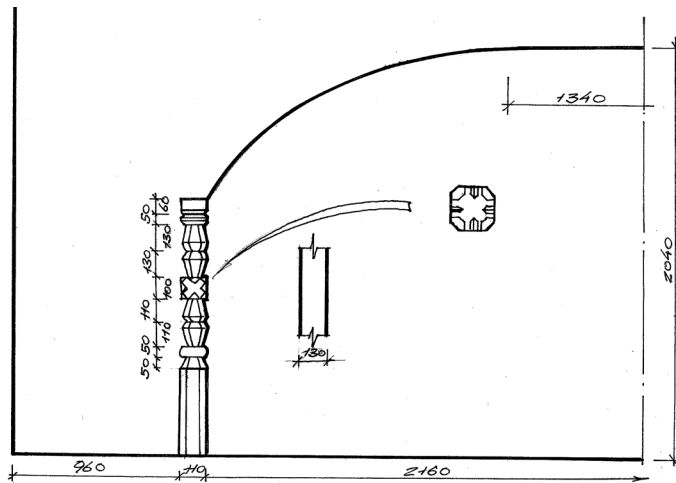
Гуцульські дзвіниці збудовані переважно у два яруси. Виноси нижнього, зрубного, ярусу прикрашені східчастими профілями або мають форму округлих вирізів. Верхній каркасний ярус часто увінчує восьмигранне наметове покриття. Отвори-голосники переважно аркових форм (села Микулчин біля Яремче, XVIII ст.; Бистрець Верховинського р-ну та ін.), інколи прямокутно витягнуті (м. Яремче). Аналогічно церквам дзвіниці оздоблювали затинанням гонту.

Серед дерев'яної церковної архітектури територій, що прилягають до східних схилів Карпат, виокремлюються храми «хатнього» типу⁶⁰. Простота ліній зовнішнього вигляду церкви вдало підкреслює найбільш оздоблений елемент будівлі екстер'єру — випусти, особливо шестигранної в плані апсиди.

Через відсутність поярусного розвитку фасадів декор архітектурних елементів знайшов місце на випустах вінців церкви. Прикладом цього є церква св. Миколая у с. Поляна Глибоцького р-ну Чернівецької обл. (1618)⁶¹. Випусти нави, особливо апсиди будівлі, вирізані у вигляді багатосхідчастих профілів. На кожному брусі вінців налічується по чотири уступи. Вінці восьмигранного у плані вівтаря містять складнопрофільовані випусти, кріплені поміж собою, і створюють суцільну об'ємноконструктивну композицію, що посилюється грою світлотіні. Художньої виразності екстер'єру миколаївської церкви надавав гонтовий дах з площинним «лінійним» малюнком (тепер будівля вкрита оцинкованою бляхою).

Профілі зрубних випустів нефу.
Церква св. Миколая,
с. Поляна Глибоцького р-ну
Чернівецької обл. 1618 р.

Арка-виріз в інтер'єрі
(фрагмент).
Церква
св. Архистратига Михаїла,
с. Петрашівка Герцаївського
р-ну Чернівецької обл. 1663 р.

сегментною лінією профілювання, яка на осі отвору паралельна підлозі. Обмеженням сторін арки виступають об'ємнопрофільовані стовпці. Призначення стовпців переважно декоративне, оскільки ширина отвору в основі сягає тільки 216 см. Центром композиції орнаменту слугує багатоплощинна розета, знизу й зверху до якої примикають восьмигранні балясини. Оздоблення арки-вирізу профільованими стовпцями датуємо XVIII—XIX ст.

Архітектурний декор зрубних церков Поділля, Опілля, Волині має ідентичні художні ознаки, властиві розглянутому вище оздобленню. Щоправда, екстер'єр не диспонує таким багатством профілів та різби, хоча загальний силует будівлі залишається живописним. Тут також використовують профілі на зрубних вінцях у східчастих формах, рідше — сегментних вирізах. Наприклад, в опільських та західноподільських церквах XVII—XVIII ст. в'язання зрубів завершується східчастими й скісними профілями, однак їх крок значно більший, ніж у храмах Карпат: церкви Прсв. Тройці (1674) у с. Заболотівка Чортківського р-ну, Успення Прсв. Богородиці (1700) у с. Конюхи Козівського р-ну, Івана Богослова (1744) у с. Скорики Підволочиського р-ну Тернопільської обл.⁶³ Фасади церков на значних обшарах рівнинної України, особливо на волинських, подільських, поліських теренах, доволі часто прикрашені карнизом з аркатурою, крок півциркульних вирізів якого буває різним залежно від пропорцій будівлі — церква св. Дмитрія (1775) у с. Козярі Підволочиського р-ну Тернопільської обл.⁶⁴

Важливо зазначити, що дерев'яні храми Волині, Східного Поділля, Полісся та інших українських земель, які тривалий час, впродовж XVIII — поч. XX ст., належали Московській імперії, масово перетворювались зайдами на взірць російської мурованої церковної архітектури. Так, зокрема, до притвору доставляли дзвіницю, яка раніше стояла окремо від церкви. Відбулось подвійне насильство над традиціями дерев'яного будівництва українців: повне нівелювання архітектурного образу храму автохтонів та уподібнення його до церков Московії способом встановлення гостроконачного восьмибічного намету з кокошниками, шалювання стін дошками з імітацією пілястрів, фризів, колонад, притаманних класицизму.

І справді, декор української архітектури, починаючи з XVII ст., збагатився завдяки впливу бароко, яке пропагувало динамічні, але гармонійно

злагоджені форми та мотиви, що близькі своїм духом українському менталітету. Натомість, російській архітектурі притаманні стримані й холодні риси класицизму, в яких відчутна відстороненість, навіть зверхність над оточенням.

Реліктовими вважаються давні церкви Полісся, збудовані у XVII—XVIII ст. Їх архаїка помітна не тільки у способі будування храму на колодах-стовпах, камерах-клітках з кругляка, що було відомо ще давньоруським зодчим, а й в чотирихилому наметовому завершенні (церква 1784 р. із с. Кисоричі Рокитнянського р-ну Рівненської обл.). Для поліських церков ззовні не характерні вигадливі профілі на колодах. Тут їх відрізають рівномірно на однаковій відстані від стіни. Це пов'язано також із відносно малим виносом даху. Естетика інтер'єру полягає в лаконізмі площин, де завдяки ритмічному повторенню горизонтально кріплених колод утворюється габаритний «пластичний орнамент».

Існуючі храми Полісся ззовні оздоблені численними профілями, натомість різьба практично не зустрічається. Тут можна побачити переважно плоскі профілі, зазвичай ажурні, або вони поєднані з основою, відповідно орнамент набуває вигляду аплікації. З мотивів зазвичай домінують геометричні: трикутники, кола, квадрати, ромби, а також сердечка, хрестики. Рельєфні вирізи помітні переважно на карнизах у вигляді «сухариків», тобто повторюють класичні призмоподібні дентикули. Віконні отвори часто оздоблені наличниками, що завершуються сандриками, а дверні портали оточені профільованими планками. Усі елементи архітектурного декору покриті фарбою, основною з яких є синьо-блакитна, а додатковими — біла та подекуди жовта⁶⁵. Такий декор типовий для усіх церков, підпорядкованих православній деномінації.

Подніпровські храми XVII—XVIII ст. вирізняються з-поміж інших українських церков завдяки центричній композиції побудови верхів, один з яких є домінуючим над нефом⁶⁶. Особливістю церков цього регіону та Слобо-

Церква,
с. Кисоричі Рокитнянського
р-ну Рівненської обл. 1784 р.
Національний музей народної
архітектури і побуту України,
Київ

жанщини є відсутність другорядних фасадів. Усі фасади були головними, однаковими за композицією. В цьому суть однієї із основних концепцій церковного будівництва Лівобережжя XVII—XVIII ст., яка відома ще з періоду існування Русі-України (церква Успення Прсв. Богородиці у м. Переяслав-Хмельницький)⁶⁷. Своєрідність планувально-просторової композиції християнських культових будівель визначають історичними, культурними, політичними обставинами, що відбулись тут, уподобаннями парафіян і задумом автора майбутньої споруди⁶⁸.

У другій пол. XVII—XVIII ст. розширення існуючих міст та селищ, виникнення нових поселень, зокрема на Слобожанщині, сприяло творчому піднесенню будівничих, які часто були переселенцями із інших регіонів України, особливо з сусіднього Середнього Подніпров'я. У результаті було зведено споруди із яскраво вираженими рисами національного мистецтва, оскільки автори намагались втілити найкращі свої ідеї (наприклад, з 1717 по 1730 рік у Білій Церкві збудовано шість храмів)⁶⁹. Бурхливий розвиток дерев'яного храмобудівництва Середнього Подніпров'я та Слобожанщини у XVII—XVIII ст. підтверджує складений В. Щербаківським реєстр зрубних церков, який налічує сотні пам'яток⁷⁰.

У композиції екстер'єру церкви важливе місце займають силует будівлі; пропорційність окремих її конструктивних деталей; співвідношення кутів нахилу стін, верхніх ярусів, заломів та площин покриття. Від таких взаємопов'язаних параметрів і від функціонального призначення залежать розташування, розміри, форми та декор елементів екстер'єру, зокрема вхідних і віконних отворів, які є акцентами вертикальних площин фасаду. Карнизи, що охоплюють будівлю по периметру для врівноваження вертикальної динаміки її об'ємів, слугують акцентом переходу від площин стін до похилого гонтового покриття, яке згодом, у XIX—XX ст., заміняє металеве. У невеликих поселеннях покрівельним матеріалом дерев'яних церков не завжди був гонт. Колені сокирою, стругані вісним ножом і оброблені (вигарені) у спеціальному розчині гонтові дощечки виготовляли тривалий час й відповідно цінувались дорого. Дешевшим за них й альтернативним покрівельним матеріалом церкви була солома (церква св. Покрови Прсв. Богородиці (1779—1781) у м. Фастів)⁷¹. Такий храм визначався своєрідним естетичним наповненням: солом'яне покриття теплими природними барвами гармонійно поєднувалось із текстурою поверхонь дерев'яної конструкції темніших відтінків.

Тридільні храми південно-західних територій Середнього Подніпров'я (частина сучасної Черкащини) будували з невеликим нахилом стін трьох основних доміант споруди досередини для створення візуальної стрімкості (церква Прсв. Тройці (1761) у с. Пугачівка Уманського р-ну Черкаської обл.)⁷². Перехідний тип дерев'яних церков із нерозвиненим трансептом від тридільних до хрещатих застосовували у будівництві XVII—XVIII ст. на правобережному Подніпров'ї (церква Різдва Прсв. Богородиці (1777) у с. Антонівка (колишня Слобода) Ставищенського р-ну Київської обл., розширена 1802 р.)⁷³. Пластику фасадів хрещатих церков підсилювала світлотінь кожної грані на всіх ярусах шестибічного бабинця й апсиди, восьмигранної нави (церква Прсв. Тройці XVIII ст. у с. Драбівці, св. Архистратига

Різдва Прсв. Богородиці (1784) у с. Тулинці Миронівського р-ну; (1735, не збереглась) у с. Шпитьки Києво-Святошинського р-ну⁸². Як правило, їх профілювали у вигляді полицок, у перетині ширших ближче до покриття. На Подніпров'ї карниз оздоблювали різьбленням частіше, на відміну від карпатських церков⁸³. У XVIII ст. мотиви декору запозичували від прикрас мурованої архітектури. Різьблення на карнизах переважало геометричне: зубчики, «волові очка», намистинки («перли»), плетінка, гачкуваті вирізи⁸⁴. Нижній їх край доповнювали профільованим арочним фризом.

В інтер'єрі високі просвіти вгорі між зрубами декорували хвилястими профілями, які склались з полицок, викружень, викружок та лукоподібних вирізів⁸⁵. Описуючи 1655 р. дерев'яну церкву Успення Прсв. Богородиці у м. Переяслав, Павло Халебський зазначав, що неф з'єднався з іншими приміщеннями будівлі на кожній із чотирьох боків триярусними просвітами «красивих контурів»⁸⁶. Отже, поярусне членування та оздоблення просвітів церков Лівобережжя було поширене вже в середині XVII ст.

Гранчасті стіни (восьмерики) зміцнені для жорсткості ригелями, які виступають на певній відстані від стіни. Вони оздоблені профілюванням переважно у вигляді полицок, знятих фасок, кінці яких плавно переходять у ребро. Лицеві сторони ригеля прикрашені смугами різьблених зубчиків, косих вирізів, сухариків, а нижній бік — лукоподібними профілями-фесто-нами із зубцем посередині (церква у с. Синява Рокитнянського р-ну Київської обл.)⁸⁷.

Паруси (вітрила, межилучники) церков Київщини декорували рельєфною різьбою. Мотив вервечки, що прикрашав сволоки, розміщували на його піввалі. Він подібний до «крученого шнура» закарпатських церков, але з глибшим рельєфом, і його різьбили на ребрі балки або скоби (церкви у с. Пищики Сквирського р-ну, в с. Тулинці Миронівського р-ну)⁸⁸.

Дзвіниці будували неподалік церкви у два-три яруси. У плані будівлі закладено переважно квадрат, рідше — восьмикутник. Нижній ярус зводили як у церквах — зрубним або каркасним, який згодом шалювали вертикально дошками. Основне декорування зосереджено у контурах голосників, профільованих у вигляді арок, трапецій, квадратів, прорізаних у шалівці (неіснуючі дзвіниці XVIII ст. у селах Водотії Брусилівського р-ну Житомирської обл., Ладжинцях Уманського р-ну Черкаської обл.)⁸⁹. Вже у XVII ст. їх прикрашали лукоподібними вирізами із зубцем між ними (неіснуюча тепер дзвіниця у с. Лісовичі Таращанського р-ну Київської обл.)⁹⁰.

Фартухи, верхи у вигляді шоломів та маківки дзвіниць покривали гонтом, профільованим з нижнього краю у зубчасте або трапецієподібне завершення (дзвіниці XVIII ст. у с. Дубровинці, кін. XVII — поч. XVIII ст. у с. Люлинці Вінницької обл.)⁹¹. Яруси дзвіниць, фартухи, ліхтарі, інколи голосники доповнювали масивним карнизом із профільованими полицками різних величин (дзвіниці у селах Люлинці, Очеретня Вінницької обл.)⁹².

Конструкції та конфігурації деталей дерев'яних дзвіниць київських святинь відомі завдяки гравюрам XVII ст. У нижньому ярусі були брами з бійницями, над ними — галерея з аркадою, верхні яруси слугували для дзвонів і годинника (дзвіниці Собору св. Софії, церкви Успення Прсв. Богородиці Києво-Печерської лаври, Михайлівського монастиря у м. Київ)⁹³.

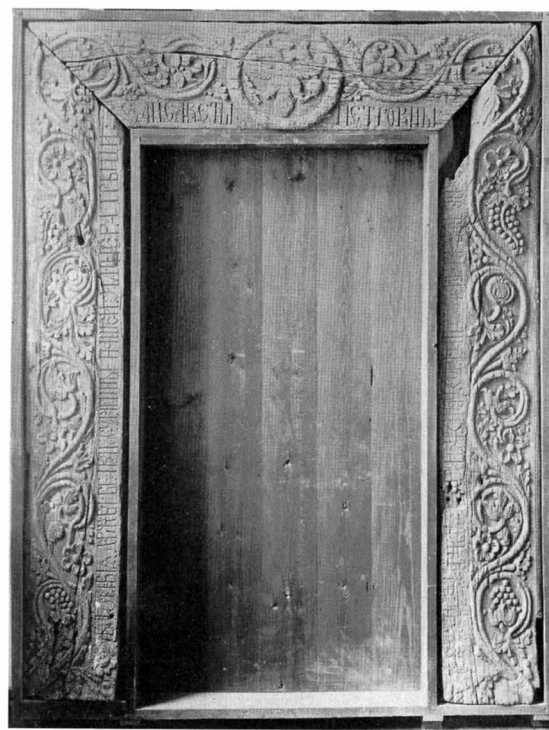
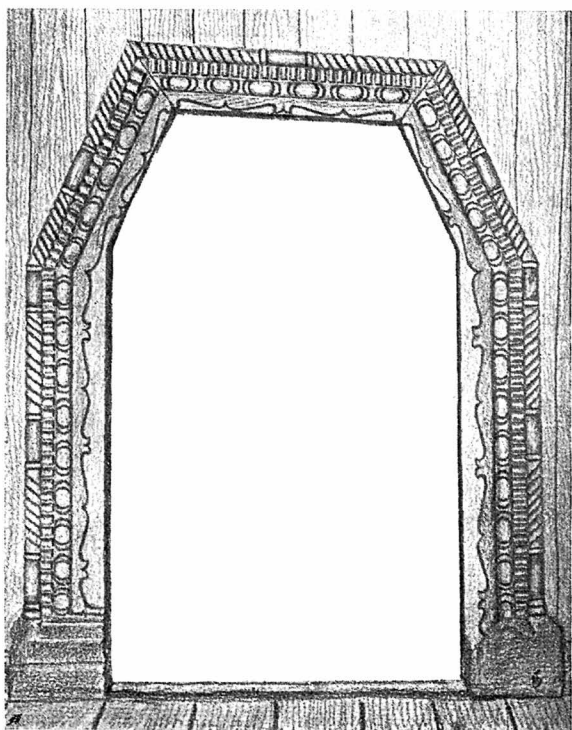
Очевидно, що такий тип чотирирясної дзвіниці побутував у тодішніх великих центрах, а на периферіях він був значно простіший. У XIX ст. зведені раніше дзвіниці Середнього Подніпров'я та Слобожанщини масово перебудовували в псевдоруському або класицистичному стилях (дзвіниці у с. Куцеволівка Онуфріївського р-ну біля м. Кропивницький, с. Ходорків Житомирської обл., с. Полонне Хмельницької обл., м. Баришів Київської обл.)⁹⁴.

Церковне будівництво й архітектурне оздоблення Полтавщини є проміжним типом між храмобудівництвом Київщини та Правобережного Подніпров'я, Чернігівщини (Східного Полісся, Сіверщини) і вирізняється формами окремих елементів, композицією декорування⁹⁵.

Для Полтавщини властиві два конструктивних типи церковних одвірків: прямокутний і шестикутний. Прямокутну їх форму утворювали бокові лутки та надпоріжник, часто кріплений двома прямокутними зазублинами до них (церква Введення в храм Діви Марії (1761) у смт. Скороходове (колишне — Артемівка) Чутківського р-ну Полтавської обл.)⁹⁶. Основи одвірків — цоколи висотою 40—50 см, як і зовнішні їх краї, не декорували. Напис-інформацію контурного різьблення розміщували посередині деталей одвірка або із внутрішнього його краю суцільною смугою чи переривали на надпоріжнику. На його осі вирізували шестикінцевий хрест, який опирався на трикутник-«голготу» у заглибленому колі: церква (1764) у с. Ковалівка Шишацького р-ну (колишнього Зіньківського) Полтавської обл. Рідкісний випадок різьбленої композиції на надпоріжнику — оточений рельєфним колом герб царської Росії (двоголовий орел зі скипетром та державою). Широку смугу рослинного орнаменту, що обрамляла одвірок, утворювала вигнута виноградна лоза із листям і гронами. Вільні місця заповнювали п'ятипелюсткові квіти (церква XVIII ст. у с. Білики Миргородського р-ну Полтавської обл.)⁹⁷. Кожен із мотивів: восьмикінцеві квіти-розети виім-

Різьба на одвірках.
Церква Покрови
Прсв. Богородиці,
с. Білики Кобеляцького р-ну
Полтавської обл. 1781 р.

Різьблені шестикутні
одвірки.
Церква Покрови
Прсв. Богородиці,
с. Телянки Тальнівського р-ну
Черкаської обл. 1764 р.

частого різьблення, зубчики, сухарики,— у випадку профільованих одвірків, розташовували на окремій його полиці.

Композиція декорування шестикутних одвірків церков Полтавщини подібна до прямокутних. Широку смугу напису-інформації розташовували на їх зовнішніх краях. На іншій профільованій полиці інколи вирізували напис із іншою інформацією. Внутрішній край одвірка до цоколя обрамляли «косицею». Вісь надпоріжника увінчував вирізьблений контур хреста (незбережена церква св. ап. Петра і Павла XVIII ст. у м. Гадяч Полтавської обл.)⁹⁸.

Поширеною формою віконних отворів у церквах Полтавщини була прямокутна, рідше — із заокругленням у верхній частині. Отвір часто вирізували відразу в брусах зрубу без лиштв (луток). Одним з рідкісних прикладів оздоблення віконного отвору не тільки в церквах Полтавщини, а й у храмобудівництві Лівобережжя взагалі, були профільовані лиштви в інтер'єрі нави Введенської церкви (1761) у с. Скороходове (колишня — Артемівка), внутрішній край яких профільований у лукоподібних формах із зубчастим вирізом посередині⁹⁹.

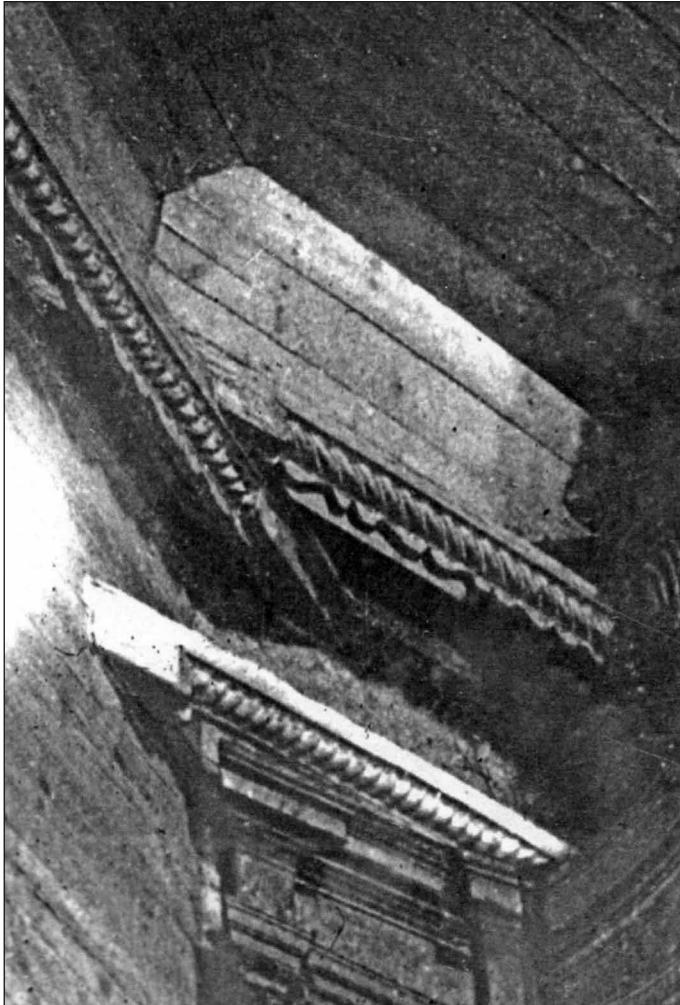
Віконні лиштви квадратної форми інколи профілювали з внутрішнього боку невеликими вирізами сегментного контуру (незбережена церква Покрови Прсв. Богородиці у м. Зіньків Полтавської обл. (1759)¹⁰⁰. Кругле вікно скісної (вужчої) грані восьмирика всередині оточували лиштвами ромбоподібної форми¹⁰¹. Вікна на ширших гранях зрубу часто розміщували по троє разом, середнє з яких вище за бокові, що посилювало вертикальність фасаду.

Стрімкість та візуальне збільшення висоти церкви завдяки нахилу стін та восьмириків досередини врівноважували масивним карнизом, утвореним кількома прямокутними у січенні уступами-полічками (церква у с. Іваниці, XVIII ст.)¹⁰². Фасади доповнювали профільованими поясками, які умовно ділили на окремі поярусні частини шальовані стіни (церква у м. Зіньків)¹⁰³.

У 1660 рр. на форми церков Лівобережжя (Східне Полісся, Полтавщина) вплинула і дерев'яна архітектура північно-російських земель, оскільки сюди з Росії масово переселялись селяни-старообрядці, втікаючи від гонінь російської влади та Церкви¹⁰⁴. Це помітно насамперед у формі невеликої бані, яка нагадує низький дзвін, опираючись на ліхтар із прямими або увігнутими пірамідальними поясками. Церкви Московщини, інспіровані храмобудівництвом Київської Руси, зберегли риси давньоруського зодчества у старообрядців. У XVII ст. вони повернули на Лівобережжя.

**Західний фасад церкви
Покрови Прсв. Богородиці,
м. Зіньків Полтавської обл.
1759 р.**

Різьблені ригелі в інтер'єрі нави.

Церква св. Миколая,
м. Будки (Великі Будки)
Недригайлівського р-ну
Сумської обл. 1759 р.

(церква св. Архистратига Михаїла (1798) у с. Лиман Вовчанського р-ну Харківської обл.). Решта площини бічних одвірків заповнена виноградною лозою з гронами, яка ніби виростає з глечиків (з ручками чи без них) або рельєфного кола, схожого на розвернуту миску. На осі надпоріжника (віршеля) вирізьблювали корону. Інколи вона була фігурна із завитками, оточена по боках чотирикінцевими хрестами (церкви Прсв. Тройці (1751, пам'ятка не збережена) у с. Черкаський Бишкін, св. Архистратига Михаїла (1772 у с. Верхній Бишкін Первомайського р-ну, с. Протопопівка Дергачівського р-ну Харківської обл.)¹¹¹. Подібна різьблена композиція розміщувалась на одвірках церкви св. Архистратига Михаїла (1798) в Лимані Зміївського р-ну Харківської обл. Вільні місця заповнювали шести-, восьмикутними зірками з круглими виїмками у центрі. Різьблену «миску», з центру якої спіраллю ніби виростало стебло, доповнювали радіально розкинутим листям. Виноградне листя і грона зображували в окремих випадках умовно, що можна тільки вгадувати виноград. Різьбу покривали олійними фарбами¹¹².

Подібні композиції декорування зустрічались в інших пам'ятках цього регіону (церкви Воздвиження Чесного Хреста у с. Лиман, св. Миколая і Різдва Прсв. Богородиці (1799) у селах Оскіл

Ізюмського р-ну, Заміське Валківського р-ну, Протопопівка, Черкаський Бишкін, Верхній Бишкін Харківської обл.). Усі складові елементи різьблених одвірків узагальнені та спрощені, але водночас виразні й відтворюють подібні орнаменти вишивки.

Шестикутна форма входних отворів зустрічалась порівняно рідше. На відміну від церковних входних отворів Чернігівщини та Сумщини (Східне Полісся), одвірки профілювали ззовні ступінчастою полицкою, що вглиблювалась у деревину. У заглибинах вирізьблювали вузьку смугу намистин. «Цоколь» підкреслювали канелюрами із зубчастим завершенням¹¹³.

Наприкінці XVIII ст. в дерев'яну архітектуру Слобожанщини поступово проникли з Росії окремі риси класицизму. Майстри застосовували в побудові церков притаманні цьому стилю архітектурно-декоративні елементи. Вхідні отвори акцентували портиками з колонами і фронтонами (незбережена церква у с. Чернечина Борівського р-ну Харківської обл.)¹¹⁴.

Форми віконних отворів слобожанських храмів найчастіше зустрічались прямокутні, рідше — квадратні, хрестовидні, півкруглі, круглі (церкви у селах Черкаський Бишкін, Лиман, Чернечина Харківської обл.; св. Архистратига Михаїла (1789 у с. Осинава Новопсковського р-ну Луганської обл.; Успення Прсв. Богородиці (1797 у с. Воронівка Синельниківсько-

(церква св. Юри (1795) у м. Охтирка Сумської обл.)¹²¹. Це пов'язано із планувально-конструктивними особливостями, місцевими умовами і вподобаннями населення регіону, завдяки чому дослідники архітектури виокремили церкви, збудовані в околицях м. Охтирка в окрему типологічну групу.

Оформлення контуру просвітів церков іншої групи — лиманської (назва — від с. Лиман Харківської обл.), — полягало в поярусному оздобленні, де середній та верхній яруси профільовані найбільше, а форми нижнього ярусу менш вигадливі. Триярусні вирізи в інтер'єрі хрещатих однобанних церков обмежували переважно лише одним брусом (церкви у селах Лиман, Верхній Бишкін)¹²². Впродовж XVII — поч. XIX ст. тут властиво було оздоблювати середні прорізи бокових нефів волютами, виступами, які нагадували мушлі, що свідчить про впливи західноєвропейських стилів бароко і рококо. Абрис отвору завершували різьбленими «тюльпанами». В інтер'єрі виступаючі за стіну частини зрубу нижнього ярусу (заплечики зрубу) завершували аналогічними конфігураціями волют, мушель, а отвори верхніх ярусів — прямокутними, трапецієподібними, арочними, круглими контурами (церкви у с. Скороходове (Артемівка) Полтавської обл., Прсв. Тройці (1751) у с. Черкаський Бишкін Харківської обл.)¹²³. Над боковими просвітами у верхній частині стіни інколи прорізували голосники у формі хреста з розширеними кінцями (тип козацького хреста).

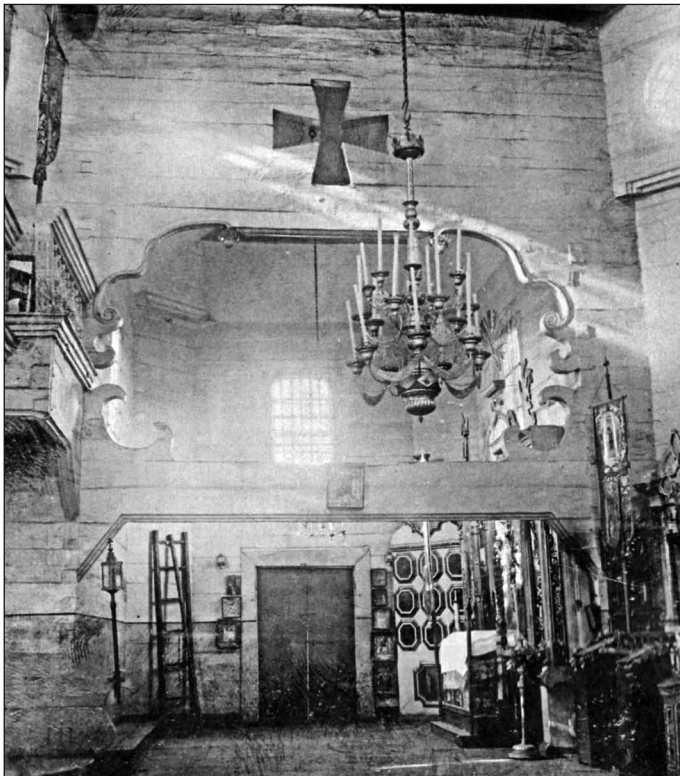
В останню чверть XVIII ст. просвіти лиманської школи храмобудівництва набувають виразних барокових ознак. Арки-переходи простих геометричних форм — прямокутні, прямокутні із заокругленням, трапецієподібні, арочні, властиві церквам XVII ст., застосовували рідше, ніж зі складними контурами вирізів (церкви у с. Верхній Бишкін, Різдва (1787) у с. Берека Первомайського р-ну Харківської обл.)¹²⁴.

В планувально-конструктивному вирішенні, зокрема, в композиційно-декоративному, окремий тип становлять слобожанські церкви так званої ізюмської групи (назва — від м. Ізюм): церкви у селах Верхній Бишкін, Оскіл (колишній Червоний Оскіл), Черкаський Бишкін¹²⁵. Оздоблення їх просвітів не зосереджували на балках-стяжках, які мали прямокутні контури, що склались із ступінчастих профілів, лукоподібних вигинів, «тюльпанів» (нагадували мотиви, застосовані у церквах лиманської групи)¹²⁶.

Динаміку внутрішнього простору бабинця, нави, апсиди посилювали завдяки ритму стін, заломів та восьмимериків. В інтер'єрі окремих дерев'яних церков майстри використовували художні властивості самого матеріалу, враховуючи живописно-ілюзійні засоби. Теслі навмисне не вирівнювали вільну грань бруса, залишаючи випуклості та заглибини. Завдяки освітленню така площина сприймалась у різних місцях огляду по-різному. Відтінки світлотіні змінювались і

Профільовані отвори арки-переходу з притвору у неф.

Церква Прсв. Тройці,
с. Черкаський Бишкін
Зміївського р-ну
Харківської обл. 1751 р.

відносно руху сонця чи відблиску внутрішнього освітлення храму (церква у с. Черкаський Бишкін)¹²⁷.

Для церков південних районів Слобожанщини притамані оздоблені просвіти з хвилястими контурами профілювання, звуженими вгорі і розширеними внизу, що нагадувало звисаючу в складках тканину. На осі арки-вирізу вирізьблювали «тюльпан». Бруси-стяжки у нижній частині, як і арочний отвір притвору, оздоблювали різьбленими сухариками (Успення Прсв. Богородиці (1797) у с. Воронівка Синельниківського р-ну Дніпровської обл.)¹²⁸. Арочні голосники біля стяжок обрамляли волюти (церква у с. Оскіл Харківської обл.)¹²⁹. Вирізані півколом голосники нав'язані формами класицизму.

У кін. XVIII ст. просвіти оздоблювали мотивами рокайль, волютами вибагливих абрисів, динамічними мушлеподібними контурами. Конфігурації завершення просвітів нагадували силует картушів, «тюльпанів». Над ними прорізані голосники у формі квадрата, кожную сторону якого доповнюють сегменти, схожі формою на медальйон. Такий мотив траплявся також в мурованій церковній архітектурі цього періоду (церква у с. Лиман Харківської обл.)¹³⁰.

Впливи класицизму помітні у композиції конструктивних отворів інтер'єру церков кінця XVIII ст. Спокійний ритм широких прямокутних просвітів, кожен з яких доповнений у верхній або нижній частинах волютами з поличкою та обрамленими різьбленими сухариками, завершують півколом отвір-голосник. Інколи просвіт прямокутної форми обрамляють стилізовані стовбури колон з капітелями. Нижню сторону балки-стяжки покриває різьблена «вервечка», а край бокової сторони — зубчики (церкви у селах Оскіл, св. Миколая (1789), Солоницівка, Протопопівка Харківської обл.)¹³¹.

Ригелі (скоби) у верхній частині стін, восьмириків слугували не тільки для посилення міцності високої споруди, а були декоративними елементами. Оскільки вони розташовувалися високо над глядачем, майстри різьбили видимі для огляду їх сторони — нижню та бокову, протилежну від зрубних стін (церкви Трьох Святих і св. Миколая у с. Лебедин Коропського р-ну Чернігівської обл.)¹³².

Раніше, у XVII ст., ригелі декорували контурною та виїмчастою техніками різьблення, профільованими поличками, лукоподібними вирізами, чергуючи із зубчастими (церква Прсв. Трійці (1690) зі с. Шебелинці, перевезена 1782 р. в с. Гусарівка Балакалійського р-ну Харківської обл.)¹³³. У випадку значної площі окремих об'ємів церкви (притвору, нефа чи апсиди) їх кріпили тільки перед вузькими гранями гранчастих приміщень та

Профільовані отвори арки-переходу з притвору у неф. Церква Воздвиження Чесного Хреста, с. Лиман Зміївського р-ну Харківської обл. 1805 р.

восьмериків. Ригелі найвужчих верхніх восьмериків зазвичай не оздоблювали. Скоби бічних нефів декорували простіше, аніж у центральному, де їх прикрашали профілями полицок, чверть- та піввалків, косими порізками, сухариками, вервечками.

У XVIII ст. ригелі, зарубані на невеликій відстані від стіни та заломів, оздоблювали знизу фестонами, а з бокової сторони — зубчиками та півколами, що нагадували іоніки. Ригелі, зарубані впритул до стіни, покривали з бокової лицьової сторони рельєфними косими карбами, обмеженими знизу профільованою полицкою, а нижню грань прикрашали півкруглими фестонами (церкви у селах Вільшана, Протопопівка Харківської обл.)¹³⁴. У кін. XVIII ст. застосовували профільовані ригелі, оздоблені ще сухариками¹³⁵.

Доповненням до виступаючих за стіну ригелів слугували бруси восьмериків, профілі яких були покриті різьбленими сухариками, підківками, зубчиками (церкви у селах Лиман, Оскіл Харківської обл., Осинове Новопсковського р-ну Луганської обл.)¹³⁶. Подібно оздоблювали сволок, який кріпився поперек зрубу ліхтаря.

Таким чином, в українському дерев'яному храмобудівництві впродовж XVII—XVIII ст. архітектурний декор досяг свого якнайбільшого різноманіття, що проявилось у численних осередках зі своєю специфікою оздоблення. Його використання ще мало місце впродовж практично цілого XIX ст., проте не з такою виразністю оформлення. Нові політичні й соціально-економічні реалії, навіть інші процеси у церковній архітектурі відчутно змі-

нили плин еволюції дерев'яного архітектурного декору, притаманного творчості українців.

У XIX ст. українські землі зазнали змін політичного характеру (поділ території поміж Австро-Угорською та Російською імперіями), що відбилися на розвитку національно-стильових ознак архітектури, зокрема церковної. У 1803 р. московським Синодом на українських територіях, приєднаних до Росії, було заборонено зводити церкви у «малоросійському стилі»¹³⁷. Це обумовлювало поширення будівництва храмів за проектами російських архітекторів (Д. Кваренгі, А. Захаров та ін.) у так званому московському синодальному стилі.

Поступово втрачає свої позиції народностильова течія дерев'яного храмобудівництва в приєднаній до Австрійської монархії Галичині. Це, насамперед, відчутно у спрощенні декорування деталей, на яке впливали європейські стилі мурованої архітектури, зокрема класицизм.

До притвору чи трансепту церкви часто добудовували ганки, з дахом, опертим на дві, чотири колонки. Таке доповнення об'ємом храму в багатьох випадках порушувало його первісну архітектоніку. Однак, незважаючи на створювані

Профільовані отвори арки-переходу з притвору у неф. Церква св. вмч. Катерини, с. Протопопівка Балаклійського р-ну Харківської обл. 1796 р.

диспропорції в екстер'єрі цих будівель, у XX ст. масове поширення прибудов у існуючих церквах помітне повсюдно. Ганки будували й у нових дерев'яних церквах.

Дзвіниці, як давня функціональна група народної сакральної архітектури, довгий час зберігали свої первісні форми у пластиці фасадів, декоративності окремих елементів. Лише з поч. XX ст., поряд з традиційним вирішенням архітектоніки дзвіниць, помітні спорадичні намагання змінити силует, нові трактування завершень, суцільне шалювання верхніх ярусів, на яких отвори-голосники утворювали фігурно вирізані дошки¹³⁸. На формування окремих деталей дзвіниць вплинули проекти дерев'яних церков, пропоновані дипломованими архітекторами кін. XIX — поч. XX ст.

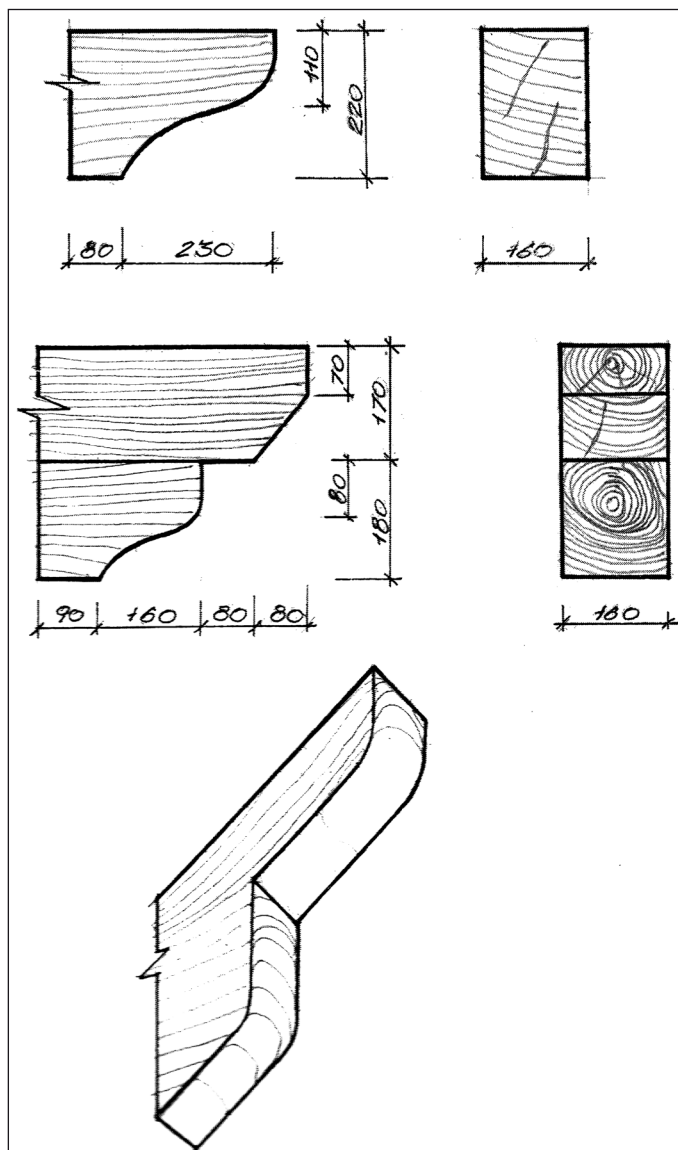
Привнесення декоративних ознак архітектурних стилів у XIX ст., невідомих традиційному народному будівництву, впливало на усталені форми оздоблення церков. Перш за все зменшилось застосування профілів та різьби в українському монументальному мистецтві. У XIX ст. в декорі церков відчутні різні за часом й активністю поступові зміни, хоча принцип композиційної побудови залишався незмінним. Так, закарпатська церква вежового типу св. Архистратига Михаїла у с. Нересниця Тячівського р-ну (1813)¹³⁹ серед храмів цієї групи вирізняється кількістю декоративних ознак. Майстри-будівничі не надали оздобленню випустів на ній суттєвого значення. Профілювання тут виконане у нижній частині виносів й окреслене плавними лініями, що нагадують один із елементів архітектурного профілю — скоцію.

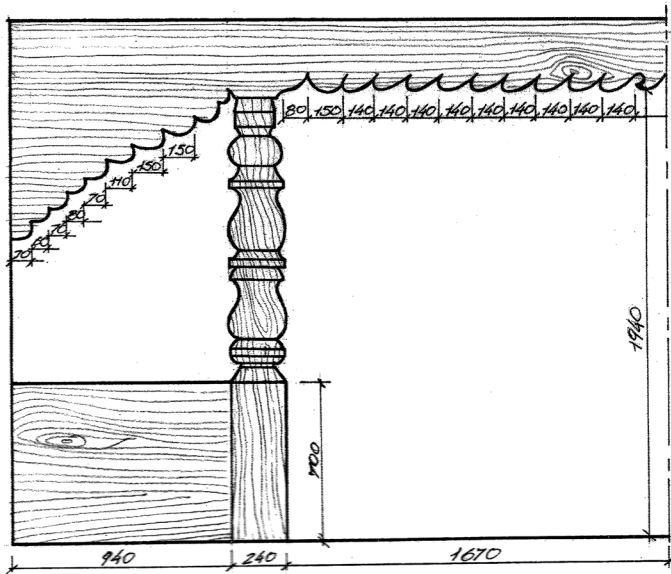
Дещо виразніше оздоблена аркада галереї. Особливо старанно об'ємним профілюванням прикрашені стовпці. Загальний силует кожного стовпця подібний до стилізованої балясини. Розкоси складних конфігурацій, попарно кріплені тиблями до стовпців, у місцях з'єднань утворюють вигадливий «малюнок», який ускладнюють невеликі виступи розкосів та балки, профільовані у вигляді різнобіжних легких завитків. В оздобленні галереї майстри застосували деталь, притаманну малим архітектурним формам — фігурний стовпець бічного входу в галерею. Він складається з об'ємних профілів, що нагадують геометричні фігури.

Інша закарпатська церква вежового типу — Введення у храм Прсв. Богородиці у с. Торунь Міжгірського р-ну (1809) — відмінна від нересницької пластикою зрубних випустів: складні хвилясті контури профілів виразно підкреслені фасками¹⁴⁰. Стовпці галерей церкви, у січенні круглої форми, видаються точеними. Такі ж об'ємні силуети мають стовпці арки-вирізу в ін-

**Профілі зрубних випустів.
Церква св. Архистратига
Михаїла,**

с. Нересниця Тячівського р-ну
Закарпатської обл. 1813 р.

**Фрагмент профілів арки-
вирізу в інтер'єрі.
Церква Введення у храм
Діви Марії,**

с. Торунь Міжгірського р-ну
Закарпатської обл. 1809 р.

зосередження творчих ідей народних теслярів у художньому оздобленні. Надалі профілями декорують покриття стін і дахів, витягнуті форми верхів дерев'яних церков північної частини Українських Карпат. Кожухування будівлі з різною ритмічністю рядів, залежно від висоти нахилу, властиве церквам усіх типів (двоверхим, безверхим, вежовим) цього регіону¹⁴⁴. Густота гонтових рядків змінювалась залежно від нахилу площини: на стрімкіших стінах крок ряду ширший, аніж на дахах. Така відмінність пов'язана з необхідністю захисту внутрішніх конструкцій від негоди. Водночас ззовні це створювало ефект декоративності об'ємів, своєї «фактури» площин, що справляло враження геометричного орнаменту.

Такий «площинний орнамент» оздоблює дахи й стіни безверхих церков (Преображення Господнього у с. Обарим Підкарпатського воєвод. у Польщі, 1828), двоверхих (Різдва Прсв. Богородиці у с. Лісковате Підкарпатського воєвод. у Польщі, 1831—1832), вежового типу (св. Козьми і Дам'яна у с. Котань Підкарпатського воєвод. у Польщі, кін. XVIII ст.)¹⁴⁵. Горизонтальне членування «малюнка» покриття церков з вежею-дзвіницею урівноважено стрімким завершенням. Запроваджені ще в епоху рококо грушоподібні витягнуті бані з ліхтариками й маківками надають об'ємам церков динамічності й живописності.

У XIX ст. важливим елементом оздоблення церков північної Лемківщини залишались профільовані карнизи. Геометричні мотиви простого профілювання на карнизах є провідними серед дрібних елементів оздоблення. Обов'язковими декорованими деталями церков вежового типу, як і в XVII—XVIII ст., зостаються дошки підсябиття. Основний відсоток оздоблення надалі розташовують у нижній частині підсобіткових дощок у вигляді геометричних профілів. Проте у задумі майстрів відсутні нові підходи у прикрашенні підсябиття, помітне тільки ускладнення відомих прийомів декорування. Оздоблення було у двох площинах. Тобто на основну площину накладено інші профільовані елементи. Такий прийом декорування привертає увагу навіть на значній відстані (церква Покрови Прсв. Богородиці у с. Матієва Підкарпатського воєвод. у Польщі, 1813)¹⁴⁶.

тер'єрі. Витягнуті округлі профілі, подібні до випустів, але менших розмірів, обрамляють перехід бабинця-нави¹⁴¹.

Своєрідно профільовані віконні лиштви. Ритмічно вглиблені порізки виконано на ребрі дошки. Аналогічний орнамент зустрічаємо в інтер'єрах церков Чернівецької обл. (на платві-карнизи церкви св. Миколая у с. Поляна Глибоцького р-ну (1618); на розпорі напівциліндричного перекриття церкви св. Димитрія у с. Буківка Герцівського р-ну, XVIII ст.)¹⁴².

Дерев'яна церковна архітектура Закарпаття у XIX ст. не зазнала суттєвого розвитку, свідченням чого є ідентичність композиції об'ємів пам'яток XVI—XVIII ст.¹⁴³ Однак розмаїття форм профільованих елементів сакральних споруд вказує на

вим, як у закарпатських церквах. Народні теслі обмежувались декоруванням випустів у східчасті або «вигнуті» форми (церкви Воскресення Христового у с. Колпець (1818); св. Миколая у с. Старий Кропивник (1847); св. Миколая (горішня) у с. Нагуєвичі (1800) та дзвіниця (1800) при цій церкві Дрогобицького р-ну; св. Архистратига Михаїла у с. Зубриця (1872); Прсв. Богородиці у с. Межигір'я (до 1948 — Молдавське, 1868); дзвіниця у с. Росохач (1881) Турківського р-ну; св. Миколая у с. Монастирець (1823) Стрийського р-ну; дзвіниця і церква св. Миколая у с. Межиброди (1884) Сколівського р-ну тощо)¹⁵³. Лише у дерев'яних церквах із гранчастою апсидою випусти східчастих профілів у поєднанні поміж собою утворювали ззовні своєрідні пірамідальні ніші (церква Успення Прсв. Богородиці у с. Синевидське Нижнє, 1803)¹⁵⁴.

Новою формою профілювання випустів сакральних будівель кін. XVIII — поч. XIX ст. вважаємо скісну лінію вздовж висоти усього виступу (церква Преображення Господнього у с. Підбуж (1928); дзвіниця XVIII ст. при церкві св. Миколая у с. Сторонна (1830) Дрогобицького р-ну)¹⁵⁵. Така форма зрубних виносів поширилась у церквах та дзвіницях Карпат, Прикарпаття кін. XIX — поч. XX ст.

Вигадливий силует випустів є у церкві Зішестя Святого Духа у с. Нижнє Висоцьке Турківського р-ну (1814). Тут лінія профілю переходить від прямих до вигнутих, плавних форм. Своім абрисом фігурні вінці подібні до складної конфігурації арки-вирізу в інтер'єрі церкви.

Галереї входу тризрубних храмів XVIII ст. східної смуги Українських Карпат, як важливий елемент просторової композиції, будували і в XIX ст. Це могли бути галереї без трамків (с. Орявчик, 1862; с. Тисовець, 1863), або зі зрубною огорожею (с. Росохач, 1882). Для бойківських церков XIX ст. надалі характерна також галерея емпори (церква Успення Прсв. Богородиці у с. Тухолька (XIX ст.), св. Архистратига Михаїла у с. Кальне (1820) Сколівського р-ну та ін.). Аркади голосників верхніх ярусів трапляються на дзвіницях (дзвіниці при церквах у селах Орявчик, XIX ст.; Грушів (1871); Грушів-Красне, сер. XIX ст.; Добрівляни (1875); Тустановичі (Борислав), XIX ст. тощо). Завдяки конфігурації елементів каркаса в'язання розпор і стовпців утворюють подібні «малюнки» з'єднань деталей аркад церковних будівель XVII—XVIII ст.¹⁵⁶.

Важливим акцентом загальної архітектурної пластики церков залились віконні обрамлення: дашки, кронштейни, лиштви. Профілі тут виконано у вигляді нескладних порізок, що вигідно виділяють отвір вікна (церкви св. Архистратига Михаїла у с. Сопіт (1836); Воскресення Христового у с. Орів, (1867); Стрітєння Господнього у с. Должки (1882) Сколівського р-ну; у с. Явора Горішня Турківського р-ну (1882); св. Василя Великого у с. Розтічки (1832); св. Димитрія у с. Полянниця (1850); св. Архистратига Михаїла у с. Сукіль (1886) Долинського р-ну Івано-Франківської обл.).

Оздоблення різьбленням дерев'яних культових споруд XIX ст. східнокарпатської смуги зустрічаємо на порталах галерей, одвірках вхідних

**Константин Риштей. Церква
Зішестя Пресвятого Духа,
с. Нижнє Висоцьке
Турківського р-ну
Львівської обл. 1814 р.**

Простежується тенденція, аналогічна більшості тризрубних церков XIX ст.: стіни верхніх ярусів шалюють дошками. Причілки теж шалюють у прямовисному й скісному напрямках. Візуально це видовжує дахи або підкреслює їх схили (церкви Йоана Богослова у с. Вітвиця Долинського р-ну, (1824); Різдва Прсв. Богородиці у с. Перегінське Рожнятівського р-ну (1884); Прсв. Тройці у с. Микуличин Надвірнянського р-ну (1888); Успення Прсв. Богородиці у с. Коршів Коломийського р-ну (1843) тощо).

Профілювання випустів східчастої конфігурації, стовпців вхідних ганків, віконних лиштв витримані у традиціях декорування південно-східних карпатських храмів (Буковинська Гуцульщина), збудованих раніше. Оздоблення верхів причілків бічних прибудов знайшло поширення й у церквах Буковинської Гуцульщини XIX ст. (церкви св. Василя Великого у с. Підзахаричі (1866) та у с. Конятин (1877) Чернівецької обл.).

В останню чверть XIX — на поч. XX ст. в оздобленні архітектурних елементів відбулись суттєві зміни, що тісно пов'язані з новим підходом до вирішення силуету дерев'яного храму. Поряд з цим, народні майстри намагались зберегти сформовані віками й художньо виправдані традиції декорування.

При огляді церков XX ст. насамперед привертають увагу значні об'єми будівлі. Тут не помітимо невеликих і затишних церков, рясно прикрашених профілюванням, облямованих різьбленням, що надають спорудам гармонійності. У карпатських церковних спорудах панує величність об'ємів. Завдяки вертикальному шалюванню стін будівля здається стрімко витягнутою вгору. Лише заломи урівноважують цю динаміку (церква у с. Явора Долішня Турківського р-ну, 1902).

Зрубні випусти втрачають одне з чільних місць у художньому оздобленні культових споруд. Профілювання їх переважно обмежується невеликими за розмірами вигнутими лініями, інколи — у поєднанні зі східчастими вирізами (церква св. Архистратига Михаїла у с. Стинава Нижня Стрийського р-ну (1919); каплиця св. Йоана Хрестителя у с. Синеvidсько Нижнє Сколівського р-ну (1912) та ін.)¹⁵⁹.

Площини дахів подекуди ще криють гонтом. Однак основною покрівлею стають оцинковані листи металу. Така різнорідність матеріалу, уживаного у побудові церкви, свідчить не на її користь. Віконне обрамлення поступово набуває зовсім інших форм. Переплетення рам і віконні отвори церков аналогічні відповідникам мурованого будівництва. Формам вікон надають арочних, прямокутних, круглих конфігурацій. Двері виготовляють набірним способом, тобто тектонічно вони складаються з каркаса, заповненого неширокими дощечками, укладеними у своєрідний «візерунок».

Архаїчно, а отже, й привабливіше виглядають дерев'яні дзвіниці XX ст. У них майстри-будівничі зберегли основні засади архітектурного декорування попередніх століть. Проте й тут відчутний поступ до новаторських ідей. Випусти ледь виглядають з-під фартуха й окреслені округлими профілями, або дах опасання опертий на розкоси без профілювання¹⁶⁰.

Вирішення верхнього ярусу дзвіниці зустрічаємо у двох варіантах: отвори-голосники відкриті або шальовані повністю дошками з невеликими вирізами. У першому випадку профілювання застосовано на розпорах

Окрім цього, на розвитку архітектурного декору українських церков у ХХ ст. суттєво позначились політичні, соціальні, релігійні, економічні катастрофи, які пережила країна. Руйнація й грабунок церков, перетворення їх у склади, клуби та інші антирелігійні осередки, нищення вірян у роки Голодомору, політичні репресії та штучна асиміляція призупинили еволюційний процес церковного мистецтва спочатку на Великій Україні, а згодом у Галичині, Закарпатті, Буковині, Західній Волині.

Лише з 1980 рр., коли стало відчутно відносно «відлигу» щодо релігійних утисків з боку тогочасної кремлівської влади, розпочинається період поступового відродження храмубудування. Дерев'яне церковне будівництво впродовж економічно складних 1990 рр. позначається дещо хаотичними імпульсами. Тоді виникає хвиля ремонтів в інсуючих церквах. Такі процеси зазвичай були непродуманими і завдали подекуди більше шкоди, аніж «законсервовані» діючі церкви єдиного толерованого Московією православ'я. Тільки окремим церквам пощастило — там, де громада узгодила зі спеціалістами-реставраторами й архітекторами фахове відновлення храмів¹⁶⁵.

Будівництво нових дерев'яних церков та їх архітектурне оздоблення впродовж 1990—2010 рр. позначилось певною специфікою. Тепер дерев'яні церкви зводять як професійні будівельники, так і досвідчені бригади народних майстрів, але згідно з архітектурними проектами. Основним ацентом в екстер'єрі надалі є вхідні отвори. Їх зазвичай виготовляють професіонали-столяри, різьбярі. В інтер'єрі конструкції будівлі оздоблені профілями на парапетах хорів.

Підсумовуючи розглянуте художнє явище, варто зазначити, що період XVII—XVIII ст. у декоруванні народної церковної архітектури українців визнаємо як досягнення найвищого розквіту оздоблення. Підґрунтям цього став набутий творчий досвід народних теслярів минулого та невпинне поповнення знань і навиків тогочасними майстрами у вирішенні архітектурної пластики фасадів, конструктивних елементів інтер'єру.

Оформлення інтер'єру
(вигляд з хорів).
Церква монастиря Успення
Матері Божої ЧСВВ,
с. Погоня Тисменицького р-ну
Івано-Франківської обл.
Початок ХХІ ст.

Конструктивно-композиційне вирішення церков XIX ст. залишалось незмінним. Окрім цього, розташування декорованих елементів аналогічне до попередніх періодів оздоблення дерев'яних храмів. Змінюються тільки форми й силуети окремих деталей: підсобіткових дощок, карнизів, а особливо завершення об'ємів церковних споруд.

З середини XIX ст. помітне спрощення декорування деталей, форми профілювання яких обмежувались східчастими, сегментними вирізами, незначними заокругленнями на випустах, віконному обрамленні, арках-вирізах тощо. Різьблення застосовували вже нечасто, як правило, у вигляді невеликих геометричних фрагментів або простих конфігурацій хрестів на надпоріжнику порталу.

Народні майстри шукали нові просторові рішення дерев'яної церкви, залишаючи декоративне наповнення на другорядних позиціях. Поширились прийоми шалювання стін верхніх ярусів дошками, що традиційне для подільського та подніпряньського церковного будівництва. Заміна гонтового покриття металевим негативно позначилась на художній виразності церкви та дзвіниці. Основними декоративними акцентами стали профільовані карнизи верхніх ярусів церкви, причілки та вітрові дошки, конструктивні елементи ганків. На дзвіницях оздоблювали профілюванням голосники та в окремих випадках підсобіткові дошки, при наявності їх на будівлі.

З перших десятиріч XX ст. авторські церкви порівняно з храмами, будованими місцевими громадами, займають провідне місце. Дипломовані митці стали залучати у власні проекти народно-стильові ознаки храмобудівництва, однак, не завжди надавали належної уваги декоруванню деталей. Змінене і пристосоване до нових вимог оздоблення переважно не досягло художньої виразності, властивої храмам кін. XVIII — поч. XIX ст.

-
- ¹ Болюк О. Профілювання та різьблення у художній системі оздоблення дерев'яної сакральної архітектури Українських Карпат XVII — початку XX ст. Дис. на здоб... кандидата мистецтвознавства:17.00.06 / Ін-т народознавства НАН України. — Львів, 2000. — С. 39.
 - ² Станкевич М. Українське художнє деревообробництво XVII—XX ст. (Концепція декоративності. Історія. Типологія. Художні особливості): Дис. на здоб... доктора мистецтвознавства:17.00.06. / Ін-т народознавства НАН України. — Львів, 1995. — С. 37.
 - ³ Асеев Ю. Архитектура древнего Киева. — Київ, 1982. — С. 18.
 - ⁴ Колянківський М. Дерев'яні церкви в Україні. — Торонто, [б. р.] — С. 5.
 - ⁵ Могитич І. Нариси архітектури української церкви. — Львів, 1995. — С. 12.
 - ⁶ Рожко М. Тустань — давньоруська наскельна фортеця. — Київ, 1996. — С. 104, 106—107.
 - ⁷ Сецинский Е. Южно-русское церковное зодчество. — Воспроизд. 1907. — Хмельницький, 1991. — С. 10—11.
 - ⁸ Логвин Г. Архітектура // Історія українського мистецтва: В 6 т. — Т. 2. — Київ, 1967. — С. 85.
 - ⁹ Болюк О. Декор екстер'єра закарпатських дерев'яних церков XVII ст. (за матеріалами експедиції у Воловецький, Міжгірський, Рахівський, Тячівський, Хустський райони // Історія релігій в Україні: Праці XIII-ї Міжнародної наукової конференції (Львів, 20—22 травня 2003 року). — В 2 кн. — Кн. II. — Львів, 2003. — С. 517—524.
 - ¹⁰ Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат: культурно-традиційний аспект. — Львів, 2007. — С. 440—451. Макушенко П. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII — начала XX века). — Москва, 1976. — С. 66.
 - ¹¹ Юрченко П. Дерев'яна архітектура // Історія українського мистецтва: в 6 т. — Т. 3. — С. 36.

- ¹² *Болюк О.* Експедиція на Закарпаття, 1995 / Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 411, арк. 19; *Логвин Г.* По Україні: Стародавні мистецькі пам'ятки. — Київ, 1968. — С. 365. Примітка. *Г. Логвин* датує церкву св. Миколая в с. Діброва 1779 р.
- ¹³ *Логвин Г.* По Україні. — С. 365; *Логвин Г.* Украинские Карпаты. — Москва, 1973. — С. 133; *Болюк О.* Експедиція на Закарпаття, 1995, арк. 12.
- ¹⁴ *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України. — Київ, 1970—71. — С. 15—16; *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура. — С. 30.
- ¹⁵ *Логвин Г.* По Україні. — С. 369; *Логвин Г.* Украинские Карпаты. — С. 136; *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України. — С. 62; *Слободян В.* Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель // Вісник Укрзахідпроектреставрації: Спеціальний випуск. — 1996. — Ч. 4. — С. 74—159. — С. 89; *Гоберман Д.* Памятники деревянного зодчества Закарпатья. — Ленинград, 1970. — С. 17; *Болюк О.* Експедиція на Закарпаття, 1995, арк. 94, 129. Примітка. *П. Юрченко* та *Д. Гоберман* датують церкву XVII ст., *Г. Логвин* — кінцем XVII ст., *В. Слободян* наводить датування — XV ст., 1753 р.
- ¹⁶ *Логвин Г.* По Україні. — С. 365. *Ашкіназі М.* Світ дивної старовини. — Ужгород, 1969. — С. 30; *Гоберман Д.* Памятники деревянного зодчества Закарпатья. — С. 16; *Слободян В.* Шедеври української сакральної дерев'яної архітектури // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». — 1996. — Ч. 4. — С. 54; *Болюк О.* Експедиція на Закарпаття, 1995, арк. 89. Примітка. *Г. Логвин* стеблівську церкву зазначає як Різдва Христового, зведену у 1780 р. на місці старої, датування 1643 чи 1646 р. *М. Ашкіназі* зазначає рік зведення — 1797. *Д. Гоберман* датує церкву XVIII ст. *В. Слободян* відносить час побудови до XV ст., перебудовану 1797 р.
- ¹⁷ *Логвин Г.* По Україні. — С. 365; *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України. — С. 165.
- ¹⁸ *Логвин Г.* Украинские Карпаты. — С. 40, 103; *Болюк О.* Експедиція на Закарпаття, 1995, арк. 25, 67, 130, 131.
- ¹⁹ *Слободян В.* Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. — С. 87; *Болюк О.* Експедиція на Закарпаття, 1995, арк. 58. Примітка. *В. Слободян* вказує часовий відрізок побудови і перебудови церкви: XVII ст. — 1785 р.
- ²⁰ *Болюк О.* Експедиція на Закарпаття, 1995, арк. 8.
- ²¹ *Сирохман М.* П'ятдесят п'ять дерев'яних храмів Закарпаття. — Київ, 2008. — С. 67. Примітка. *М. Сирохман* називає цей різьблений рельєфний мотив «мотузочкою».
- ²² *Логвин Г.* По Україні. — С. 365; *Логвин Г.* Украинские Карпаты. — С. 133; *Болюк О.* Експедиція на Закарпаття, 1995 / Архів ІН НАНУ, ф. 1, оп. 2, спр. 411, арк. 12.
- ²³ *Сирохман М.* П'ятдесят п'ять дерев'яних храмів Закарпаття. — С. 68. Примітка. *М. Сирохман* відчитує датування як 14 травня 1779 року.
- ²⁴ *Слободян В.* Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. — С. 87; *Гоберман Д.* Памятники деревянного зодчества Закарпатья. — С. 13; *Болюк О.* Експедиція на Закарпаття. 1995, арк. 75. Примітка. *Д. Гоберман* зазначає церкву в с. Розтока як св. Пророка Іллі та подає датування — 1752 р. і 1792 р. *В. Слободян* датує храм XVII ст., 1750 р.
- ²⁵ *Січинський В.* Українське деревляне будівництво і різьба. — С. 21; *Гоберман Д.* Памятники деревянного зодчества Закарпатья. — С. 7; *Логвин Г.* Украинские Карпаты. — С. 135.
- ²⁶ *Лукомский Г.* Старинная архитектура Галиции. — Петроградъ, 1915. — С. 108.
- ²⁷ *Болюк О.* Експедиція на Закарпаття. 1995, арк. 98; *Логвин Г.* Украинские Карпаты. — С. 137.
- ²⁸ Там само. — С. 143; *Слободян В.* Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. — С. 89; *Гоберман Д.* Памятники деревянного зодчества Закарпатья. — С. 17; *Болюк О.* Експедиція на Закарпаття. 1995, арк. 88; *Поп И., Поп Д.* В горах и долинах Закарпатья. — Москва, 1971. — С. 103. Примітка. *В. Слободян* вказує датування церкви: XVII ст. і 1770 р., *Д. Гоберман* зазначає XVIII ст., *Г. Логвин* датує церкву кін. XVII — поч. XVIII ст. і зазначає, що на зрубі є напис: «Представился подия марта року 1707». І та *Д. Поп* відчитують напис із датою «1709».
- ²⁹ *Павлуцкій Г.* Каменное церковное зодчество на Украинь // История русского искусства: в 6 т. — Т. 2. — Москва, 1909. — С. 383.
- ³⁰ Там само. — 339.
- ³¹ *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура. — С. 29.
- ³² *Грабарь И.* История архитектуры. До-Петровская эпоха. — Т. 1. — Москва, [1910]. — С. 336—337.
- ³³ *Січинський В.* Бойківський тип деревляних церков на Карпатах. — С. 10; *Логвин Г.* Украинские Карпаты. — С. 78.
- ³⁴ *Гоберман Д.* Памятники деревянного зодчества Закарпатья. — С. 13.

- ³⁵ Логвин Г. По Україні. — С. 383.
- ³⁶ Сополіга М. Українське народне будівництво у Східній Словаччині // Пам'ятки України. — 1992. — № 1. — С. 33; Станкевич М. Художнє дерево Лемківщини XVII — поч. XX // Народознавчі зошити. — 1998. — № 4. — С. 422.
- ³⁷ Сополіга М. Українське народне будівництво у Східній Словаччині. — С. 29, 32.
- ³⁸ Пам'ятки України. — 1992. — № 1. — С. 4, 5.
- ³⁹ Грабарь И. История архитектуры. До-Петровская эпоха. (Москва и Украина). — Т. 2. — Москва, [1911]. — С. 368; Гординський С. Українські церкви у Польщі. — Рим, 1969. — С. 17. Примітка. С. Гординський датує церкву 1764 р., І. Грабар — 1772 р.
- ⁴⁰ Лукомский Г. Старинная архитектура Галиции. — С. 122; Гординський С. Українські церкви в Польщі. — С. 14. Примітка. Тепер церква не існує. С. Гординський датує будівлю 1798 р.
- ⁴¹ Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини XVI—XVIII в. — Рис. VI, X; Антонович Д. Із історії церковного будівництва на Україні. — С. 12.
- ⁴² Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: У 2 т. / Ін-т народознавства НАН України. — Львів, 1999. — Т. 1.: Матеріальна культура. — С. 309—310.
- ⁴³ Драган М. Українські деревляні церкви. Генеза і розвій форм: в двох частинах / Михайло Драган; передм. В. С. Александрович; прим. В. С. Александрович, В. М. Слободян; предм.-геогр. покажч., терм. словник В. М. Слободян; упоряд. О. О. Савчук. — Харків, 2014. — Ч. 2. — С. 133; Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. — С. 152.
- ⁴⁴ Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини: 3 альбомів М. Драгана. — Львів—Стрий, 1993. — С. 29—31.
- ⁴⁵ Драган М. Українські деревляні церкви. — Ч. 2. — С. 117.
- ⁴⁶ Там само. — С. 82.
- ⁴⁷ Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. — С. 45—46.
- ⁴⁸ Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини. — С. 74, 87—88, 90; Гординський С. Українські церкви в Польщі. — С. 15.
- ⁴⁹ Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини. — С. 31.
- ⁵⁰ Болюк О. Інтер'єр дерев'яних церков: порівняльний мистецтвознавчий аспект // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник, 2006 рік. — У 2 кн. — Кн. II. — Львів, 2006. — С. 537—547.
- ⁵¹ Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини. — С. 85.
- ⁵² Там само. — С. 31.
- ⁵³ Там само. — С. 56—57.
- ⁵⁴ Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини XVI—XVIII в. — Рис. XXV.
- ⁵⁵ Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини. — С. 31—33.
- ⁵⁶ Там само. — С. 28—31.
- ⁵⁷ Могитич І. Датування та реконструкція будівельних періодів пам'ятки архітектури XVI—XVIII ст. — церкви св. Юра у Дрогобичі // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». — 1996. — Ч. 5. — С. 52, 54.
- ⁵⁸ Логвин Г. По Україні. — С. 352; Ашкіназі М. Світ дивної старовини. — С. 90. Примітка. Церкву Різдва Прсв. Богородиці у Ворохті М. Ашкіназі датує XVII ст. Проте існують твердження, що церква збудована у XVIII ст.
- ⁵⁹ Юрченко П. Дерев'яна архітектура. — С. 47.
- ⁶⁰ Логвин Г. По Україні. — С. 332.
- ⁶¹ Там само. — С. 334; Логвин Г. Украинские Карпаты. — С. 174; Гоберман Д. По Северной Буковине. — Ленинград, 1983. — С. 63.
- ⁶² Болюк О. Експедиція на Закарпаття, 1995, арк. 96; Болюк О. Дерев'яні церкви Чернівеччини: універсальність та унікальність архітектурного декору // На перехрестях світової науки: матеріали III Міжнародної наукової конференції «Вікно в європейську науку», присвяченої 140-річчю від дня народження Раймунда Фрідріха Кайндля. Чернівці, 20—21 травня 2006 р. — Чернівці, 2006. — С. 96—100; Логвин Г. Украинские Карпаты. — С. 173.
- ⁶³ Сакральні пам'ятки Тернопільщини: Фотоальбом. — Тернопіль, 2009. — С. 15, 17, 21.
- ⁶⁴ Там само. — С. 23.
- ⁶⁵ Тарас Я. Сакральне будівництво // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Вип. 1. Київське Полісся. 1994. — Львів, 1997. — С. 114—122; Тарас Я. Сакральне дерев'яне будівництво Полісся між річками Уж та Тетерів // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. — Вип. 3. У межиріччі Ужа і Тетерева. 1996. — Львів, 2003. — С. 167—192.
- ⁶⁶ Юрченко П. Архітектура // Історія українського мистецтва: В 6 т. — Т. 3. — Київ, 1968. — С. 17; Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. — С. 116; Таранушен-

- ко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Повна редакція / Упоряд., прим. О. О. Савчук. — Харків, 2014. — 864 с.
- ⁶⁷ *Вечерський В.* ...Дозволити померти в Києві // Пам'ятки України. — 1992. — Ч. 2—3. — С. 128. *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України. — С. 86.
- ⁶⁸ *Жук Р.* Ритмічні особливості української церковної архітектури // Пам'ятки України. — 1991. — Ч. 4. — С. 39.
- ⁶⁹ *Юрченко П.* Архітектура // Історія українського мистецтва: В 6 т. — Т. 3. — С. 16; *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України. — С. 100, 116.
- ⁷⁰ *Геврик Т.* Дерев'яна архітектура України: вивчення, збереження і консервація // Сучасність. — 1968. — Ч. 6. — С. 53.
- ⁷¹ Проекти реставрації церков Київської області // Вісник «Укрзахідпроектреставрації». — 1997. — Ч. 6. — С. 105.
- ⁷² Проекти реставрації церков Черкаської області // Вісник «Укрзахідпроектреставрації». — 1997. — Ч. 6. — С. 63. Примітка. Церква збережена і є однією з двох тридільних, триверхих церков Черкаської обл. Інша — Преображення Господнього 1738 р. збудована у селі Корнилівка (кол. Кірове) Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл.
- ⁷³ *Вечерський В.* Пам'ятка шукає господаря // Пам'ятки України. — 1989. — № 3. — С. 38. Проекти реставрації церков Київської області. — С. 94.
- ⁷⁴ Проекти реставрації церков Черкаської області. — С. 61—62, 65. *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України. — С. 114, 118—119. Примітка. Церква св. Архистратига Михаїла XVIII ст., що була у с. Сеньківці Золотоніського р-ну Черкаської обл. перенесена у Туристично-етнографічний комплекс «Козацький хутір» у с. Стецівка, що є частиною Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».
- ⁷⁵ *Щербаківський В.* Деревляне будівництво і різьба на дереві // Українське мистецтво. — Львів—Київ, 1913. — С. 19.
- ⁷⁶ *Самойлович В.* Народное архитектурное творчество Украины. — С. 195—197.
- ⁷⁷ *Січинський В.* Українське деревляне будівництво і різьба. — С. 23—24. *Прибега Л.* Народное зодчество Украины. — Київ, 1987. — С. 85. Примітка. Церква XVIII ст. св. Параскеви П'ятниці зі с. Зарубинці з 1986 р. експонується у Музеї народної архітектури та побуту в Пирогове.
- ⁷⁸ *Юрченко П.* Архітектура // Історія українського мистецтва: в 6 т. — Т. 3. — С. 67—68.
- ⁷⁹ *Ігнаткін І.* Архітектура // Історія українського мистецтва: в 6 т. — Т. 4, кн. 1. — С. 39.
- ⁸⁰ *Драган М.* Українські деревляні церкви. — Ч. 2. — Львів, 1937. — Іл. 182; *Щербаківський В.* Деревляне будівництво і різьба на дереві. — С. 13, 16; *Логвин Г.* По Україні. — С. 77; *Скрипник Г.* Етнографічні музеї України. Становлення і розвиток. — Київ, 1989. — С. 185. Проект реставрації церков Київської області. — С. 93, 95, 97—98, 101, 103—104, 108; Сказання о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. Собрал Л. Похилевич. Издание Киево-Печерской Лавры, 1864 год / Перевидання: Біла Церква, 2007. — С. 444.
- ⁸¹ *Могитич І.* Сторінки архітектури Галичини і Волині XII—XIV ст. // Вісник «Укрзахідпроектреставрації». — 1997. — Ч. 8. — С. 5.
- ⁸² Проекти реставрації церков Київської області. — С. 95—96, 101, 106—107. *Кармазин-Каковський В.* Українська народна архітектура: Хати і дерев'яні церкви XVIII ст. — Рим, 1972. — Іл. 16.
- ⁸³ *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України. — С. 134, 146.
- ⁸⁴ *Січинський В.* Українське деревляне будівництво і різьба. — С. 24.
- ⁸⁵ *Логвин Г.* По Україні. — С. 79.
- ⁸⁶ *Таранушенко С.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — Київ, 1978. — С. 107.
- ⁸⁷ *Юрченко П.* Архітектура // Історія українського мистецтва: в 6 т. — Т. 3. — С. 51, 68. Проекти реставрації церков Київської області. — С. 102.
- ⁸⁸ Проекти реставрації церков Київської області. — С. 99, 105. *Юрченко П.* Дерев'яна архітектура України. — С. 146—156.
- ⁸⁹ *Щербаківський В.* Деревляне будівництво і різьба на дереві. — С. 21.
- ⁹⁰ Там само. — С. 23, іл. 30.
- ⁹¹ Там само. — С. 20, 22.
- ⁹² *Павлуцкий Г.* Деревянное зодчество на Украине. — С. 351. *Січинський В.* Українське деревляне будівництво і різьба. — С. 20. *Щербаківський В.* Деревляне будівництво і різьба на дереві. — С. 20, 22.

- ⁹³ Павлуцкий Г. Деревянное зодчество на Украине. — С. 66—68; Січинський В. Українське деревляне будівництво і різьба. — С. 21; Грабарь И. Деревянное церковное зодчество на Украине. — С. 352.
- ⁹⁴ Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. — С. 142—144.
- ⁹⁵ Там само. — С. 129.
- ⁹⁶ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережжя України. — С. 86.
- ⁹⁷ Щербаківський В. Деревляне будівництво і різьба на дереві. — С. 30.
- ⁹⁸ Там само. — С. 33.
- ⁹⁹ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережжя України. — С. 85—87, 88, 91.
- ¹⁰⁰ Там само. — С. 152.
- ¹⁰¹ Там само. — С. 152.
- ¹⁰² Щербаківський В. Деревляне будівництво і різьба на дереві. — Іл. 7.
- ¹⁰³ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережжя України. — С. 148—149.
- ¹⁰⁴ Павлуцкий Г. Деревянное зодчество на Украине. — С. 354—355, 357—359.
- ¹⁰⁵ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережжя України. — С. 151—152.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 1.
- ¹⁰⁷ Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. — С. 123.
- ¹⁰⁸ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — С. 286, 307—308.
- ¹⁰⁹ Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. — С. 146—156.
- ¹¹⁰ Щербаківський В. Деревляне будівництво і різьба на дереві. — С. 18.
- ¹¹¹ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — С. 81, 82, 101, 125, 305, 309.
- ¹¹² Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. — С. 126, 146—156. Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — С. 621—622, 850. Примітка. С. Таранушенко не уточнює назву не збереженої церкви Різдва у с. Гаврилівка Дергачівського р-ну Харківської обл.: Різдва Христового чи Різдва Прсв. Богородиці.
- ¹¹³ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — С. 126, 134, 227, 229, 232.
- ¹¹⁴ Там само. — С. 311.
- ¹¹⁵ Драган М. Українські дерев'яні церкви. — Іл. 257; Антонович Д. Із історії церковного будівництва на Україні. — Прага, 1925. — Вип. 1. — С. 10; Юрченко П. Архітектура // Історія українського мистецтва: в 6 т. — Т. 3. — С. 59; Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — С. 21, 80, 111, 115, 121, 147, 311—312.
- ¹¹⁶ Там само. — С. 83.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 311.
- ¹¹⁸ Там само. — С. 228—230, 285.
- ¹¹⁹ Логвин Г. По Україні. — С. 405—406, 419, 451—452. Логвин Г. Архітектура // Історія українського мистецтва: в 6 т. — Т. 2. — С. 43; Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII—XVIII вв. // Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918—1932 рр.: монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріали / Упоряд. О. О. Савчук та ін. — Харків, 2011. — С. 98, 486.
- ¹²⁰ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — С. 144, 227, 231, 283.
- ¹²¹ Логвин Г. По Україні. — С. 433.
- ¹²² Там само. — С. 445.
- ¹²³ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — С. 79, 81, 85, 87—88.
- ¹²⁴ Там само. — С. 98—99, 102—103, 106—107. Примітка. С. Таранушенко не уточнює престольне свято церкви Різдва у с. Берека.
- ¹²⁵ Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. — С. 128.
- ¹²⁶ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — С. 110—112.
- ¹²⁷ Там само. — С. 82.
- ¹²⁸ Там само. — С. 114, 116—117.
- ¹²⁹ Там само. — С. 127—130.
- ¹³⁰ Там само. — С. 120.
- ¹³¹ Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — С. 132—133, 287, 305, 307.

- ¹³² Логвин Г. По Україні. — С. 412, 415.
- ¹³³ Таранушенко С. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. — С. 29—30, 32.
- ¹³⁴ Там само. — С. 142—143, 145, 306—308.
- ¹³⁵ Там само. — С. 313.
- ¹³⁶ Там само. — С. 110—111, 124, 128, 130, 133.
- ¹³⁷ Довганюк І. Архітектура українських церков. — Львів, 1997. — С. 28.
- ¹³⁸ Там само. — С. 46, 48, 51, 59, 81, 90, 96.
- ¹³⁹ Болюк О. Експедиція на Закарпаття, 1995, арк. 46.
- ¹⁴⁰ Там само, арк. 99.
- ¹⁴¹ Логвин Г. По Україні. — С. 376.
- ¹⁴² Болюк О. Експедиція на Закарпаття, 1995, арк. 105.
- ¹⁴³ Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. — С. 165.
- ¹⁴⁴ Драган М. Українські деревляні церкви. — Ч. 1. — С. 34.
- ¹⁴⁵ Там само. — Ч. 2. — С. 9, 80; Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. — С. 149—150; Гординський С. Українські церкви в Польщі. — С. 13; Данилюк А. Музей в Шевченківському гаї: Нарис. — Львів, 1993. — С. 40. Примітка. В. Слободян датує церкву в с. Лісковате 1831 р., М. Драган — 1832 р. Майстри церкви — Василь Томчак, Іван Рак. Копія котанської церкви є у МНАПЛ.
- ¹⁴⁶ Драган М. Українські деревляні церкви. — Ч. 2. — С. 135; Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. — С. 148. Примітка. М. Драган датує церкву 1813 р.; В. Слободян — 1830 р.
- ¹⁴⁷ Грабарь И. История архитектуры. До-Петровская эпоха. (Москва и Украина). — Т. 2. — С. 363; Гординський С. Українські церкви в Польщі. — С. 13. Примітка. С. Гординський датує церкву 1808 р., І. Грабар — XVIII ст.
- ¹⁴⁸ Драган М. Українські деревляні церкви. — Ч. 2. — С. 40, 51, 69.
- ¹⁴⁹ Там само. — С. 89.
- ¹⁵⁰ Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. — С. 123. Примітка. Церква у с. Яблунів збудована майстром Іваном Настасинцем, теслею Онуфрієм Улинцем.
- ¹⁵¹ Я. К. Дерев'яні церкви у формуванні мальовничого образу карпатського села // Альманах. — 1994. — С. 181—183.
- ¹⁵² Ігнаткін І. Архітектура // Історія українського мистецтва: В 6 т. / АН УРСР. Гол. ред. УРЕ. — Київ, 1969. — Т. 4, кн.1: Мистецтво кінця XVIII — першої половини XIX століття. — С. 38.
- ¹⁵³ Сулик Р. Дерев'яне церковне будівництво на Стрийщині // Вісник «Укрзахідпроектреставрація». — Ч. 4. — Львів. — 1996. — С. 28—29, 93; Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини. — С. 41, 43—44, 51—52, 81—82, 88—90.
- ¹⁵⁴ Драган М. Українські деревляні церкви. — Ч. 2. — С. 26.
- ¹⁵⁵ Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини. — С. 56—57, 64—65.
- ¹⁵⁶ Драган М. Українські деревляні церкви. — Ч. 2. — С. 106; Прибега Л. Народное зодчество Украины. — С. 32—33; Слободян В. Каталог існуючих дерев'яних церков України і українських етнічних земель. — С. 117. Примітка. Різне датування церкви у с. Тухолька: М. Драган — 1815 р.; Л. Прибега — 1854 р.; В. Слободян — 1858 р.
- ¹⁵⁷ Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини. — С. 39, 49—50, 59—60, 67—68, 96—98.
- ¹⁵⁸ Юрченко П. Дерев'яна архітектура України. — С. 170.
- ¹⁵⁹ Сулик Р. Дерев'яне церковне будівництво на Стрийщині. — С. 105, 110.
- ¹⁶⁰ Болюк О. Традиційне оздоблення дерев'яних церков у будівництві XX століття // Народознавчі зошити. — 2003. — № 1—2. — С. 284—287.
- ¹⁶¹ Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини. — С. 39.
- ¹⁶² Там само. — С. 37—38.
- ¹⁶³ Там само. — С. 87—88, 94.
- ¹⁶⁴ Слободян В. Авторські церкви Бойківщини кінця XIX — першої половини XX ст. // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». — 1996. — Ч. 5. — С. 60—62.
- ¹⁶⁵ Болюк О. Експедиційні зауваги щодо дослідження сницарства: коло проблем та шляхи їх вирішення // Церква — наука — суспільство: питання взаємодії. Матеріали Тринадцятої міжнародної наукової конференції, присвячується пам'яті митрополита Євгена (Болховітінова). 27—29 травня 2015 р. Київ. — С. 44—46.

*Олег БОЛЮК,
кандидат мистецтвознавства*

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
<i>Степан Павлюк</i>	
ВСТУП	11
<i>Оксана Герій</i>	
ЦЕРКОВНА АРХІТЕКТУРА IV—XV СТОЛІТЬ	15
<i>Андрій Клімашевський</i>	
ЦЕРКВИ XVI—XIX СТОЛІТЬ	143
<i>Оксана Герій</i>	
ЦЕРКВИ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ XX СТОЛІТТЯ	347
<i>Андрій Клімашевський</i>	
ДЕРЕВ'ЯНА ЦЕРКОВНА АРХІТЕКТУРА	385
<i>Ярослав Тарас</i>	
МАЛІ АРХІТЕКТУРНІ ФОРМИ	517
<i>Олег Болюк</i>	
ПРОФІЛІ ТА РІЗЬБА	543
<i>Олег Болюк</i>	
НАЦЕРКОВНІ ХРЕСТИ	593
<i>Софія Боньковська</i>	
МОНУМЕНТАЛЬНЕ МАЛЯРСТВО XI—VIII СТОЛІТЬ	663
<i>Назар Козак</i>	
МОНУМЕНТАЛЬНЕ МАЛЯРСТВО XVII—XVIII СТОЛІТЬ В ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКВАХ	687
<i>Назар Козак</i>	
МОНУМЕНТАЛЬНЕ МАЛЯРСТВО ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX — ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ	701
<i>Ростислава Грималюк</i>	
ВІТРАЖ	745
<i>Ростислава Грималюк</i>	
МОНАСТИРСЬКІ САДИ	779
<i>Вікторія Тарас</i>	
ЛАНДШАФТНІ ХРЕСТИ ТА «ФІГУРИ»	875
<i>Микола Моздир</i>	
Список скорочень	901
Перелік ілюстрацій	902
Автори	946

Наукове видання

**ЦЕРКОВНЕ МИСТЕЦТВО
УКРАЇНИ**
У 3-х томах
ТОМ I.
АРХІТЕКТУРА.
МОНУМЕНТАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

Відповідальний редактор
С. П. Павлюк

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *О. А. Гугалова*
Комп'ютерна верстка: *В. А. Мурликін*
Коректор *А. М. Гопаченко*

Літературний редактор *Ольга Тростянчин*
Комп'ютерний набір: *Наталя Боровець, Анна Дроцик, Юлія Тарадай*
Переклад англійською *Уляна Щурко*

ISBN 978-966-03-8364-7

Підписано до друку 03.09.18. Формат 60×90 1/8.
Умов. друк. арк. 119,00. Облік.-вид. арк. 97,37.
Тираж 30 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»
вул. Різдвяна, 11. м. Харків, 61052
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3985 від 22.02.2011.
www.globus-book.com